ISSN 2231-1629

Knowledge Resonance

A Half Yearly National Peer Reviewed Research Journal

Vol 4 No. 2 July- Dec. 2014

Research Journal Publication Committee

Dr. M.K. Umathe Arts, Science &
Ramchandrarao Mokhare Commerce College, Nagpur-440 022

ISSN 2231-1629

Knowledge Resonance

(A half yearly National Peer Reveiewed Research Journal)

Vol. 4 **No. 2** **July-Dec. 2014**

CONTENTS

1. **Causes of Corruption and Anti-Corruption Initiatives in India** 01
Ms Ritu Tiwari
2. **Sustenance of Quality Culture in Higer Education** 06
Prof. Sameer Naim, Dr. Vaishali Meshram
3. **E Stores vs. Physical Retailers in India** 12
Dr. Mugdha Deshpande
4. **Development Of Communicative Competance Through Vocabulary Enhancement** 17
Dr. Vilas B. Dhone
5. **Financial inclusion in India** 21
Dr. Tushar Chaudhari
6. **A Study on different types of decorative accessories used in the Landscape Design.** 25
Miss Dhanashree Nagmote, Dr. Vandana Dhawad
7. **A critical evaluation of factors influencing growth of life insurance sector in India** 28
Dr. Kiran Nerkar
8. **The Strategic Nature of Human Resource Management** 31
Prof. Atul Naik, Dr. Gopal Zade
9. **Information Technological Impact On English Language Teaching And Communication.** 34
Dr. Rajender R. Tula
10. **Women Entrepreneurship in India** 37
Prof. Sandhya Wankhede
11. **नागपूर जिल्ह्यातील लिंबूवर्गीय फलोत्पादन योजनांचा अभ्यास** 40
प्रा. लिलाधर धनसिंग खरपुरिये
12. **कृषी विपणन : समस्या व उपाय योजना** 45
प्रा. डॉ. रमेश निखाडे
13. **पाली साहित्यामध्ये नैतीक जीवनाचे मनोवैज्ञानिक विश्लेषण** 51
प्रा. डॉ. मोहन दे. वानखडे
14. **''उच्च शिक्षणाबाबत आंबेडकरीय दृष्टिकोण व विद्येचे महत्त्व''** 57
प्रा. आर. आर. कारमोरे, प्रा. राहुल जि. गजभिये
15. **पोषण साक्षरतेविषयी शैक्षणिक कार्यक्रम -सकस आहार आयोजन** 60
प्रा.प्रज्ञा एस जुनघरे
16. **बाळजन्माशी संबंधीत काम करणा-या सुईण मांग स्त्रीचे समाजशास्त्रीय अध्ययन नागपूर जिल्ह्याच्या संदर्भात** 64
कु. माधुरी ब. चौधरी
17. **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेतीविषयक चिंतन** 68
प्रा. डॉ. अविनाश दि. फुलझेले
18. **प्राचीन भारतीय ग्रंथालयो का इतीहास : एक अवलोकन** 71
राजेश सहादेव लोखंडे
19. **भारतीय परम्परागत वस्त्र - एक अध्ययन** 75
प्रा. सुजाता साखरे

■ ■ ■

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

Causes of Corruption and Anti-Corruption Initiatives in India

Ms Ritu Tiwari
HOD Economics
D.A.K.M.V. Nagpur

Overview

After 68 years of independences and open the economy from 1995, India has undergone a successful transition from colonial rule to become one of the largest democracies in Asia and in the world. Since 1998, the government has introduced a range of economic and political reforms aimed at erasing the legacies of the old regime. Local governments have been empowered, the judiciary has been granted greater independence, and a national campaign against corruption has been initiated after corruption was acknowledged as a major problem affecting the Indian economy, politics, and foreign investments.

India's goal to transform itself into a market for foreign companies and attract investment is increasingly being challenged by corruption and red-tape. Transparency International's 2013 Global Corruption Barometer stated that almost all key Indian institutions were under the sway of corruption. Seventy-one percent of respondents to a survey believed that corruption had increased from 'a little' to 'a lot'. While 75 percent of people expressed that the police force is corrupt, an astonishing 86% of people believed that political parties and their leaders are corrupt.

Extent of corruption

Corruption continues to undermine the economy, distribution of resources, and the public administration in India .All available data and country reports indicate that corruption remains widespread, permeating all levels of society. Recent anti-corruption efforts such as the establishment of a strong anticorruption agency have led to the conviction of several high-ranking public officials, but a lack of institutional capacity and weak rule of law combine with poor regulatory quality still create fertile grounds for corruption. This situation is reflected in the major worldwide governance indicators.

In 2013, the country ranked 94 out of the 176 countries assessed by Transparency International's Corruption Perceptions Index (CPI), scoring 3.6 on a scale of 0 (highly corrupt) to 10 (highly clean). This score was 94 in 2012 out of 174 countries, which was95 in 2011 and 96 in 2008. These findings are consistent with the World Bank 2010 Worldwide Governance Indicators that confirm India's poor performance on all the six dimensions of governance assessed.

India also does not perform so well on the 2014 Heritage Foundation's Index of Economic Freedom. India's economic freedom score is 55.7, making its economy the 120th freest in the 2014 Index. Its score is 0.5 point higher than last year, reflecting modest improvements in six of the 10 economic freedoms including trade freedom and fiscal freedom. India is ranked 25th out of 41 countries in the Asia-Pacific region, and its overall score is below the regional and world averages. In particular, the country performed poorly in terms of freedom from corruption, with a score of 36 on a 0 to 100 scale. Corruption also seems to be pervasive at the local level according to the India Corruption Perception Index1 (Transparency International India, 2013). A majority of cities in the country score below

the average of -0.516 (on a 0, meaning more corrupt to 10, clean, scale).

The persistence of corruption is also reflected on the views of Indians' citizens on corruption. According to the Global Corruption Barometer (Transparency International, 2011), 74% of the households surveyed believe that corruption has increased in the three years preceding the survey. The view on the effectiveness of the government's efforts to fight corruption is divided. 44% assessed it as effective and 33% as ineffective. On a more positive note, efforts of controlling corruption show an improvement of the rank of 36 in 2010.

The Global Competitiveness Report 2012-2013, prepared by World Economic Forum, has placed India in the 59th position out of 144 countries, down three places from last year. Since reaching its peak at 49th in 2009, India has lost 10 places; consider corruption as the most severe problem affecting the business environment in India. Moreover, according to the World Bank & IFC Enterprise survey2006, nearly 47.7% of the companies reported being expected to pay bribes to public officials to 'get things done'.

Sectors/institutions most affected by corruption

Let us see where India ranks in Global Competitiveness Report based on certain parameters. Virtually all key institutions and sectors in India, including the private sector, were regarded as being corrupt or extremely corrupt by respondents - at the top of the list were political parties (86 per cent), police (75 per cent) and public officials and civil servants as well as parliament/legislature (65 per cent each). Least corrupt was the military (20%).

If it is any consolation, many countries in the world face similar problems in confronting corruption - in 51 countries political parties were seen as the most corrupt institution and 55 per cent of respondents thought that governments were 'run by a few big entities acting in their own best interests.

Causes of Corruption in India

In the case of India, a more in-depth analysis of the main causes of corruption might be required to understand why corruption remains such a large problem in spite of several reforms (e.g. decentralization, establishment of an anti-corruption agency, etc) and recent efforts to curb it. Several factors, ranging from structural factors, such as income levels, and inequality, to a weak judiciary seem to have a strong correlation with corruption.

This answer analyses how some of the factors identified in the literature as causes of corruption are likely to play a role in the Indian context.

Structural factors

Cross-country studies which have attempted to identify common causes of corruption have focused on structural factors which often relate to lower levels of perceived corruption such as income levels, income inequality, openness to trade, and long exposure to democracy (Treisman, 2000). Within this framework, it is expected that countries with high income levels (e.g. high GDP) will have lower levels of perceived corruption, or that, for example, countries which have been exposed to democracy for longer periods of time are also perceived as less corrupt.

Regional Differences in Corruption and the Regulatory Environment

India exhibits great regional variations in the level and impact of corruption. Each of the local governments holds wide legislative powers, including in areas such as public procurement. Important regulatory issues, such as land-use and environmental regulations, may vary from one state to another. Doing Business in India 2013 studies the business environment across different major Indian cities. Key findings

include: Starting a company takes the longest in Kochi (41 days) and in Bengaluru (40 days), whereas the same procedure in Mumbai and Noida is considerably less time-consuming (30 days).

Judiciary

According to Freedom in the World 2013, the judiciary, particularly at the lower levels, is reportedly rife with corruption, and most citizens have great difficulty securing fair case resolution through the courts. Similarly, the Human Rights Report 2013 states that judicial corruption is widespread. Citizens report that court procedures are very slow and complicated, and the court system fuels the use of bribes and other kinds of influence peddling.

According to The World Bank & IFC: Doing Business 2014:- On average, enforcing a commercial contract through Indian courts requires a company to go through 46 administrative procedures, taking 1,420 days and costing 39.6% of the claim. Data from Transparency International: Global Corruption Barometer 2013: reveled that- 45% of surveyed households consider the judiciary to be 'corrupt' or 'extremely corrupt'.

Political Corruption

Corruption in infrastructure and construction projects, often involving high-level officials, remains a major problem in India. The Transformation Index 2014 reports that a more committed fight against political corruption would lead to improvements in the implementation of infrastructure projects.

BBC News reports in February 2013 that India's Central Bureau of Investigation has fired a key prosecutor of a telecom corruption scandal involving the mis-selling of telecom licenses. The World Bank & IFC: Doing Business 2014:- On average, dealing with construction permits in India requires a company to go through 35 administrative steps, taking 168 days and costing 2,640% of income per capita.- On average, starting a company requires an entrepreneur to go through 12 procedures, taking 27 days and costing 47% of income per capita.

Public Anti-Corruption Initiatives

Legislation: At the time of writing (May 2014), there are a number of corruption-related bills in India's parliamentary system; the bills include the Judicial Standards and Accountability Bill 2010, the Whistle Blowers Protection Bill 2011, the Prevention of Bribery of Foreign Public Officials and Officials of Public International Organisations Bill 2011, and the Public Procurement Bill 2012, as stated in a February 2014 Indian Express article.

Government Strategies: In September 2010, the Central Vigilance Commission (CVC) unveiled the long-awaited long-term governmental anti-corruption initiative, the Draft National Anti-Corruption Strategy. However, according to the written report from a steering group meeting of ADB/OECD Anti-Corruption Initiative for Asia and the Pacific, the implementation of National Anti-Corruption Strategy has been weak.

Anti-Corruption Agencies: India has a number of institutions at the federal and state levels with the authority to deal with allegations of corruption. Each state is responsible for setting up local anti-corruption agencies with powers to investigate cases of corruption involving state officials. Links to the local anti-corruption bureaus can be found at state government websites. The most important federal anti-corruption institutions are discussed below.

Office of the Ombudsman: The Lokpal and Lokayuktas Act 2014 will, among other things, allow the creation of a corruption ombudsman with the power to prosecute all civil servants and politicians, according to a January 2014 ABC News article. According to Global Integrity 2011, the Central Vigilance Commission (CVC, see below) is the ombudsman body for the central

government.

Central Vigilance Commission (CVC): The CVC is an independent watchdog agency with a mandate to undertake inquiries or investigations of transactions involving certain categories of public servants and has supervisory powers over the Central Bureau of Investigation (see below). The CVC does not have direct powers to investigate. The CVC Act 2003 gives the CVC powers to inquire into alleged offences committed by officials under the Prevention of Corruption Act 1988.

Central Bureau of Investigation (CBI): The CBI functions under the Ministry of Personnel, Pension & Public Grievances. The CBI consists of three divisions: the Anti-Corruption Division, the Special Crimes Division, and the Economic Offences Division. These units have the power to investigate cases of alleged corruption in all branches of the central government, ministries, public sector entities and Union Territories.

Office of the Comptroller & Auditor General (CAG): The CAG of India is the supreme audit authority in the country. The office of CAG is located in New Delhi, but Accountant Generals (AGs) offices can be found in all state headquarters (AGs are independent of state governments and are accountable only to the CAG). Public expenses management reportedly suffers from poor monitoring, poor targeting, and corrupt practices.

Supreme Court: The Transformation Index 2014 reports that the Supreme Court enjoys a high degree of recognition in India. The Transformation Index 2012 notes that judges have displayed unprecedented activism in response to public interest litigation over official corruption, environmental issues and other matters. This expanded role has received considerable public support. The Supreme Court has been taking corruption seriously in recent years, both in general and political domains.

Central Information Commission (CIC): The CIC delivers decisions instructing the government, courts, universities, police, development NGOs and ministries on how to share information of public interest. State information commissions have also been opened, thus giving practical shape to the Right to Information Act 2005 (RTI Act), though they have not been immune from criticism. According to the Human Rights Report 2013, there are concerns that public authorities remain unable to adequately implement the RTI Act.

E-Governance: A wide range of public services have been digitised, considerably increasing the speed of government services and removing some of the direct contact points with public officials. The National Portal of India lists all these services and thus serves as an ideal entry point for companies wishing to do business in India. The United Nations' E-Government Survey 2012 states that e-government development in India is at the formative stage due to India's large size and population.

Whistle blowing: Following massive protests from the public and international organizations, the courts made it clear that the Central Vigilance Commission (CVC) is authorized to protect whistleblowers and to act on their complaints. The CVC can now take action against anyone who leaks names of whistleblowers, and witnesses and can request police assistance to investigate complaints.

Private Anti-Corruption Initiatives

Media: According to the Human Rights Report 2013, the Constitution protects freedom of speech and expression but does not explicitly mention press freedom. Freedom of the Press 2013 describes India's press as 'by far the freest in South Asia', but as 'partly free' on a global scale. The Indian media has in fact been a key player in putting anti-corruption initiatives on the national agenda. However, the report states that journalists remain subject to intimidation

and that newspaper offices continue to be attacked.

Civil Society: India's civil society is vibrant, and NGOs generally operate freely. The Transformation Index 2014 reports that civil society is increasingly assertive. Civil society has a growing influence on the political agenda and often has a positive influence on intra- and inter-ethnic harmony. According to the Human Rights Report 2013, the Indian government generally respects the rights of freedom of assembly and association.

I Paid a Bribe: ipaidabribe.com is a unique initiative to uncover the nature of bribery in India. The initiative is a website where citizens can report bribes demanded by public officials and read about experiences to see where bribery occurs. The website urges citizens to report on the nature, number, pattern, types, location, frequency and values of actual corrupt acts. Citizens' reports will be used to argue for improving governance systems and procedures, tightening law enforcement and regulation and thereby reducing the scope for corruption in obtaining services from the government.

Corruption Free India was developed by Aditya Palnitka, a 14 year old boy in India. The concept of the website is similar to that of I Paid a Bribe (see above), where citizens can report corruption incidents such as bribery, cheating, overcharging, forcible donations, extortion, scams and harassment by government offices, via SMS, email or Twitter.

Centre for Media Studies (CMS): CMS is a non-profit, multi-disciplinary development research agency. It has a transparency studies unit, which publishes a quarterly magazine, Transparency Review, with research on selected issues relevant for public accountability and transparency. CMS periodically produces reports, such as India Corruption Study 2012 and Face of Corruption in News Media 2010.

Conclusion:-

Corruption which is described as the deviation from the law or ethical values for personal interests is a fact that has many effects on the economic life in the scope of cause-result relationship. The first negative thing that we can face with during the evaluation in the context of economic costs of corruption is the decrease in investments by creating a negative effect on the investors and the retardation in economic growth and development as a natural result of this. Therefore, in order to prevent and combat corruption accountability and transparency should be enhanced (Rinaldi, 2007). Similarly important, it is to reform the political system as to strengthen the country's democracy, ensuring, for instance, that the role money has been playing in politics does not distort the political process and/or provide incentives for politicians and members of the government to abuse state resources.

Resources

The websites listed below provide useful facts on India as well as contacts and tools for companies operating in the country:

1 *CIA World Fact book: India Country Profile.*

2 *World Bank: India Data Profile.*

3 *Sources for further reading:*

4 *The Bertelsmann Foundation: Transformation Index 2014.*

5 *US Department of State: Investment Climate Statement - India 2013 & 12.*

6 *Freedom House: Freedom in the World - India 2013.*

7 *The Bertelsmann Foundation: Transformation Index - India 2012.*

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

Sustenance of Quality Culture in Higer Education

Prof. Sameer Naim
Associate Professor
Dr. M. K. Umathe Arts, Sci. & R. Mokhare Commerce College, Nagpur

Dr. Vaishali Meshram
Assistant Professor
Dr. M. K. Umathe Arts, Sci. & R. Mokhare Commerce College, Nagpur

"In any living culture, you will always find a perpetual process of renewal. What happens to be heresy today becomes heritage tomorrow. What is adventure for us today becomes legacy tomorrow. In other words, if a culture is to perpetuate itself, it is reaffirming its fundamentals and trying to readjust them to the requirements of each generation. If we lose this quality of self-renewal, the culture itself becomes decadent."

Sarwapalli Radhakrishnan

Introduction:

Today quality has become the most important issue in education, business and government. We all are aware of the problems regarding today's education system. Students who are learning and graduating from colleges are unprepared to meet the demands of society. This problem has a ripple effect throughout society. Students who are not prepared to become responsible, productive citizens become a burden to society. These students are the product of an education system that does not focus on the quality. They feel alienated from society because they are not prepared to meet the needs of the next generations. If the quality of education is to improve, however, the improvement must be led by today's education professionals. Quality management is a vehicle that education professionals can use to cope with the "forces to change" that are buffeting our nation's education system and the knowledge needed to improve. It already exists within the education community. The major difficulty educational professionals face today is their inability to deal with the "system failures" that are preventing from developing or implementing new educational processes that will improve the quality of education. This research paper is a humble attempt to study Indian higher education system, the role of higher education in society, concepts of Quality and how to improve quality in teaching in colleges and universities.

Education and change:

Educators have a dual role to play in any society, particularly in a developing society where the social changes are taking place rapidly. They must be concerned about the contribution of education to development goals in first place. This includes the analysis of social problems, and rethinking the basic values and structure of society. It also includes the education and training of young people with the understanding, attitudes, critical abilities and skills required to make the most appropriate contribution to the rapid development of the country. Educators must introduce the kinds of innovations that will transform educational institutions into dynamic, creative, self-reforming organizations capable of responding

to the development needs of the country and the best that is known about effective education. They must examine and re-examine methods of planning, procedures for introducing reforms, personnel policies, systems of reward and recognition, methods of decision making, the relationship of education to basic culture and the means of relating educational programmes to the changing goals of India. Education is unfortunately often slower to change than other aspects of developing societies. This may not only be due to the low priority, often given to education by development planners but also may be due to the fact that educational traditions are more deeply rooted and less rapidly responsive to some of the more immediate forces for change.

The Environment of Higher Education:

A tradition prevails in higher education that colleges and universities are the preservers, transmitters, and generators of knowledge and that, except for a few established professions such as law, medicine, arts and sciences, higher education should not directly relate to the world of business and provide employers with employees. Most of the academicians still hold this view. However, it conflicts with the opinions held by some involved in higher education. There is disagreement over the priorities assigned by the academy to the traditional triad of responsibility of teaching and service. The general public also seems to have greater expectations for the job related value of higher education than is recognized in the traditional view. According to Daniel Yankelovich, a policy analyst, 88% people feel that, "a high school diploma is no longer enough to qualify for a well paying job," and 73% agree that "having a college degree is very important to getting a job or advancing in one's career." 1

Daniel Seymour has aptly commented on the relationship between the products of the colleges and universities and the expectations of employers. He says, "The disconnect is real between what our colleges and universities produce in terms of learning and outcomes in their graduates and what industry requires. And the longer we refuse to address the gap like the budget deficit, the more drag it will be on our economy and global competitiveness."2

Students, parents, legislators, and employees have increasing expectations of higher education and are willing to commit funds to evaluate the performance of colleges and universities in light of these expectations. The following statement focuses on students' expectations from higher education.

"Today's student expect of colleges and universities what they demand elsewhere: better service, lower costs, higher quality, and a mix of products that satisfy their own sense of what a good education ought to provide. They want the enterprise that serve them to be efficient- not for efficiency's sake, but because efficiency promotes the flexibility and adaptability they seek in the market place."3

Role of Higher Education in the Society:

The main concept of Higher education is generally to cover teaching, research and extension. If we critically analyse the different concepts of higher education, we can list the various roles of higher education plays in the society. It is the source used in all walks of life and therefore supplies the much-needed human resources in management, planning, design, teaching and research. Scientific and technological advancement and economic growth of a country are as dependent on the higher education system as they are on the working class. Development of indigenous technology and capabilities in agriculture, food, security and other industrial areas are possible because of our world-class higher education infrastructure. Higher education also provides opportunities for life long learning, allowing people to upgrade their knowledge and skills

from time to time based on the societal needs. The Kothari commission (1966) listed the following roles of the universities i.e. higher education institutions in the modern society).

- To seek and cultivate new knowledge, to engage vigorously and fearlessly in the pursuit of truth, and to interpret old knowledge and beliefs in the light of new needs and discoveries;
- To provide the right kind of leadership in all walks of life, to identify gifted youth and help them develop their potential to the full by cultivating physical fitness, developing the powers of the mind and cultivating right interests and attitudes and moral and intellectual values;
- To provide the society with competent men and women trained in agriculture, arts, medicine, science and technology and various other professions, who will also be cultivated individuals, imbibed with a sense of social purpose;
- To strive to promote quality and social justice, and to reduce social and cultural differences through diffusion of education; and
- To foster in the teachers and students and through them in the society generally, the attitudes and values needed for developing the 'good life' in individuals and society (GOI, 1966, p. 497-8).

Concepts of Quality:

Quality is a much debated term. Let us begin with the obvious question: What is quality? We can define quality simply as 'fitness for purpose at minimum cost to society.' The quality comes from the Latin word 'qualis' meaning 'what kind of.' Many countries are debating whether their tertiary education systems are indeed fit for use, in the sense of providing the education and training that student and society need. In developing countries, where resources are scarce, countries should not waste them on institutions that are not fulfilling important purposes. For India today, quality in higher education is a key priority and this must be achieved keep in mind the issues of relevance, costs, equity and international standards.

Definition of Quality:

The British Standard Institution (BSI) defines quality as "the totality of features and characteristics of a product or service that bear on its ability to satisfy stated or implied needs." (BSI, 1991) 'Quality as a process' suggests that in order to achieve quality of a product or service, it must undergo certain processes and conform to the procedural requirements. Thus quality is the outcome of systems and procedures laid down for the purpose. Quality as a culture- recognizes the importance of organizational view of quality as a process of transformation, where each entity is concerned and acknowledges the importance of quality. In educational institution, we are particularly concerned with the latter; through all other ideas of quality too have their respective places.

From the above discussion, it has become very clear that the concept of quality is amorphous and contextual. It ranges from meaning 'standard' to 'excellence.' Both are deeply rooted in their respective values. Somebody has aptly said that "Standards can be defined in terms of a minimum 'threshold' by which performance is judged." In this context quality is an assessment in terms of a set of norms- referred standards (NAAC criteria) that are based on what is expected at the minimum and beyond. Excellence is a performance stage of exclusiveness, that is distinctive from many others and stand out as demonstration of 'Zero defect' and the highest level of satisfaction of stakeholders. In higher education our objective is to achieve the 'standard' and more towards 'excellence.' In short quality in higher education

means the educational process in such that ensures students to achieve their goals and thereby satisfy the needs of the society and help in national development.

Why Total Quality in Higher Education? :

The reason for focus on quality involves increased market forces and cut throat competition in higher education. Students who believe that higher education will provide the key to employment and career growth are increasingly assessing the value of a degree based on their perceptions of quality learning and service. The fact is that the environment of higher education is changing and competition for both students and funds will continue to increase. A renewed focus on quality is needed for the following reasons:

1. It builds on the tradition of concern for quality that has characterized higher education.
2. It recognizes the need for continuous development of the people who are part of the higher education system i.e. students, faculty or administrators.
3. It involves principles applicable to institutional administration and class room teaching, thus providing a bridge between traditionally separated parts of the system.
4. It will help us meet the challenges of the twenty-first century.

Dimensions of Quality in Higher Education:

Quality was originally developed in the manufacturing industry. The adoption of quality control has been superficial and diluted by the exercise of academic freedom. The prevailing culture of universities is often based on individual autonomy. The service dimension of quality is probably more akin to the educational process. We know that unlike physical goods, services are transient to the extent that they can be consumed only as long as the activity or the process continues. The consumer is also an integral part of the service process. Thus in higher education, this framework is more applicable as the teaching learning situations are more like a service. Parasurama et al (1985) identified the following dimensions of service quality.

1. Reliability: The service is carried out in the way it is promised.
2. Responsiveness: The service is carried out promptly according to the need of the customers.
3. Competence: The staff of the service provider has the knowledge and skills required for delivering the service in a proper way.
4. Access: It concerns the locations, opening hours etc.
5. Courtesy: How polite, friendly and respectful the employees are.
6. Communication: It is the process of keeping the customers informed in a language that they could understand and also listening to them.
7. Credibility: How trustworthy, believable and honest the service provider is.
8. Security: Freedom from risks, danger and doubts.
9. Understanding the Customer: The effect of the service provider to understand the needs and wants of the individual customers.
10. Tangibles: Physical objects that are needed for carrying out the services such as facilities, equipments etc.

Quality Improvement in Teaching:

The important goal of any professor in an educational institution is improving quality of

teaching. Total quality management (TQM) is a widely accepted concept in business organizations, could be used as a means to achieve this goal. TQM is a management philosophy that solicits participation and commitment from all levels of employees to improve quality of goods and services that the customer of the organization needs. TQM is not one time activity; rather it endeavours to continuously improve quality. The TQM concept is founded on "employees' participation and commitment" and "customer focus."

Students are generally considered to be the customer of "teaching." The expectations of student from teaching include more knowledge in their chosen field of study, good grades, and acquisition of diplomas and degrees. However, there are several other customers of teaching who include the employers of the graduating students, colleges, professors, and the society at large. The exceptions of these customers from an educational system are as follows:

- Employers: Employers want our colleges and universities to produce well qualified and trained graduates who could work efficiently and effectively in the jobs for which they have been hired.
- Colleges: colleges require the students who are admitted into their programmes possess knowledge, skills and preparation to take up higher studies.
- Professors: A professor teaching a particular class requires that students have acquired appropriate background.
- Society: society wants our universities to produce educated and responsible citizens.

Resources Required for Teaching:

The resources required for teaching include the professor, the physical environment in which the classes are conducted (the size and the layout of the class room, sound and light system), availability of tutors, audio-visual equipment, computers, library facilities. The resources influence the design of the system of teaching. The two important components of the system design are "interaction and delivery." A professor may choose one of the available methods to deliver knowledge. The other methods are lecture, case study, group discussion, management games, exercise on a taught topic, assignment, term paper, quiz and examination. The best method depends on the course objectives and the resources available. A well designed case study room for instance, would facilitate the case study approach of teaching. The size of the class might influence the number of quizzes assignments and examinations that a professor gives. The level of student, graduates undergraduate, would influence the decision to choose a particular style of teaching. The output is also very important consideration in system design and the quality of output is measured by the different means such as quizzes, examinations and assignments. Evaluation of the teacher and the course at the end of the also serves to evaluate the effectiveness of the system. Other means for evaluating the quality of teaching includes surveys of students, alumni, parents and employers.

Conclusion:

Quality requires hard work, commitment to excellence, a dedication to leadership, and a willingness to change. Many a times we encounter people who talk about quality philosophy but do not follow the principles of quality. Quality provides educational professionals with the structures and the techniques necessary to improve every educational process. Change in any system is not well received in any organization as the people do not accept change easily and are always fearful of it. However, Some people have started to change their attitudes towards the entire process of quality culture and strive hard to sustain it in colleges and universities.

In short we can conclude with the fact that the environment of higher education is changing and the competition for students is increasing day by day. We will have to accomplish more with less. The result in the colleges and the universities in the coming century will not be the same as they are today. The quality of teaching would change with a change in the mix of input resources. A different teacher, a different mix of students, a different classroom, and the availability of computers would make a difference in the quality of output. . The professionals must help students develop the skills they need to compete in a global economy. The quality of education will improve when college, administrators, teachers, staff develop new attitudes that focus on leadership, teamwork, cooperation, accountability and recognition.

References

1. *Edgerton, Russ., The New Public Mood and What It Means to Higher Education, AAHE Bulletin , Vol. 45, No. 10 (June), 1993, p.7.*
2. *Seymour, Danial, On Q: Causing Quality in Higher Education, New York: Macmillan, 1993, p.25.*
3. *Zemesky, Robert, Massy, William and Oedel, Penny, On Reversing the Ratchet Change, Vol. 25, No. 3,(May-June), 1993, p.56.*
4. *Lewis, Ralph G., and Smith Douglas H., Total Quality in Higher Education, Vanity Books International, New Delhi, 1998.*
5. *Freeman, Richard, Quality Assurance in Training and Education, London: Kogan Page Freeman Limited, 1992.*
6. *Ewell, Peter, Total Quality and Academic Practice, Change, Vol. 25, No. 3 (May-June), 1993.*
7. *Arcaro Jerome S. , Quality in Education: An Implementation Handbook, Pentagon Press, New Delhi, 2006.*
8. *Griffin, Willis H., and Pareek, Udai, Management of Change In Education, The ICFAI University Press, Hyderabad, 2005.*

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

E Stores vs. Physical Retailers in India

Dr. Mugdha Deshpande
Dayanand Arya Kanya Mahavidyalaya
Jaripatka, Nagpur.

ABSTRACT

Increased internet penetration, a large brand conscious middle class with disposable income and hectic lifestyles has made the market very attractive for online retailers. Consumer find that they no longer need to accept the fixed prices for the products and services because with just a click on button, they can get goods and services at the lowest price with higher quality. Consumers can also compare products of online as well as offline stores and after sale service facilities they will receive after purchasing the product from a particular store. They get different product specifications and features and easily analyze them. But majority of consumers are product-sensitive. They still prefer to explore each and every option before making their final purchase to get the best product and they are not comfortable with idea of purchasing the product without its physical presence. Caught between the two the online retailers are making the most of it and working strategies to draw customers. This has resulted in declining business for traditional retailers who are also joining the online bandwagon.

Introduction

India is set to become one of the countries with the highest number of internet users in the next two years. A large middle class who has a good amount of disposable income in hand along with a good propensity to consume in India means a tremendous opportunity for online retailers.

There are many players in this field who are trying to revamp the structure of online shopping in India, including the global leader eBay. After 2010, increased competition in the market forced better services and offers from online retailers. Also these retailers many of whom are global players had an eye on the opportunities for them in the Indian markets.

Brand recognition plays an important role in consumers shopping which these retailers gained with the use of extensive use of advertisements and presence on social media websites.

Today, the services have improved so much that online marketers offer products at huge discounts, with delivery in 48 hours, along with a no question asked return policy. All these factors along with increasing penetration of internet, improved rate of literacy, introduction of safe & secure technology, etc. have been able to drive the online retail market in India. According to 'India Online Retail Market Forecast & Opportunities 2016', India will witness changing shopping trends in the next few years.

Scope for Online retailing in India

India's online retail industry has grown at a swift pace in the last 5 years from around Rs 15 billion revenues in 2007-08to Rs 139 billion in 2012-13, translating into a compounded annual growth rate (CAGR) of over 56 per cent. The 9-fold growth came due to increasing internet penetration and changing lifestyles, and was primarily driven by books, electronics and

apparel. CRISIL Research expects the buoyant trend to sustain in the medium term, and estimates the market will grow at a healthy 50-55 per cent CAGR to Rs 504 billion by 2015-16. The entry of new players in niche segments such as grocery, jewellery and furniture, along with large investments by existing players in the apparel and electronics verticals, will be the drivers. In terms of size, India's online retail industry is very small compared with both organised and overall (organised + unorganised) retail in the country. This speaks volumes of its potential. It is expected that the industry's revenues will double to around 18 per cent of organised retail by 2016 from around 8 per cent in 2013. Yet, its share of the overall retail (organised + unorganised) will be just over 1 per cent

Impact on business of traditional retailers

Impact on business of traditional retailers is evident .Over the past 4-5 years; competition from online retailers such as Flipkart (in books, music and electronics), Myntra and Jabong (in apparel) has eaten into the revenues of physical retailers. Specifically, competition in the last three years has been intense compelling many to go online even as their net store additions slowed. The rapid growth of online retail is, in a sense, reflected in the deteriorating financials of physical retailers over the past 3 years. At an aggregate level, operating and net margins of companies such as Shoppers Stop, Cantabil, Kewal Kiran, Provogue, and Trent have all shown a decline. The surge in online retailing is not the only reason for the weak performance of traditional retailers. There are other factors such as economic slowdown and local competition, but it cannot be refused that is that the online stores are eating into business. Traditional retailers are being forced to move online.

Internet strategies of traditional retailers

To stay in the game, traditional retailers have been working on their internet strategy. For instance, Shoppers Stop, which started its online store in 2008, has boosted presence and improved features and user interface to bring its online visage on a par with leading e-commerce websites. The company is also trying to leverage its physical network by giving customers the option to return products at its stores. Apart from Shoppers Stop, Croma has an online store with options such as store pickup and cash on delivery.

Even Titan Industries (watches, jewellery, eyewear, etc) and Aditya Birla Nuvoapparel - Allen Solly, Louis Philippe, Peter England, etc) have set up beachheads in cyberspace. Today, after nearly a decade since the seismic shift began, some traditional retailers boast of a large online presence. Similarly, physical retailers in India will have to establish their presence online quickly. And, with the right strategies, they can even compete effectively.

Maximum Impact Sectors

The impact of online retail is most evident in segments where the product specifications are standard and differentiation low, such as books, music and electronics. Unable to match the huge discounts offered by online retailers, traditional booksellers and music stores are either shuttering outlets or folding up. For example, PlanetM, a part of Videocon-owned Next Retail, has been closing stores since 2012. Between 2011 and 2013, it shut over 100. As of March 2013, it had 85open. Even in segments such as apparel, e-commerce companies have become extremely aggressive offering discounts throughout the year, and conducting shopping festivals repeatedly to play the volume game. This is difficult for a physical retailer because of the added costs of lease rentals and higher inventory. The exponential growth of online retailers has got them the attention of venture capitalists and private equity players, affording relatively easier access to capital

Consumers' online shopping behavior

With the help of internet consumer found that they no longer need to accept the fixed prices for the products and services because with just a click on button, they can get goods and services at the lowest price with higher quality. Consumers can also do comparison between products with online as well as offline stores and after sale service facilities they will receive after purchasing the product from a particular store. They get different product specifications and features and easily analyze them. This makes comparison of products easy. Consumer perception towards online shopping is a topic of research .It is observed that consumers' shopping behavior in online shops is fundamentally different from that in the traditional environment.

Objectives of the study

With growing number of consumers opting for online shopping a survey was conducted with the main objective of studying

1) What drives buyers to choose online shopping to physical retail shopping?
2) What do they prefer and why?
3) What is the buyer's perception of online retail vs. physical retail?
4) Consumers online shopping behavior
5) What has been the effect of the boom of online trading on traditional retailers and malls?
6) What are retailers doing to retaliate the effect?

Research Methodology and Sample Size.

A random sample study was conducted. Questionnaires and direct or telephonic interviews were conducted for the purpose of gathering of data.

A random sample of 500 respondents was selected from the states of Madhya Pradesh and Maharashtra for the purpose of the study. Respondents in the sample are all in the age group of 20-65 each holding at least a graduate degree.

Statistical Analysis

The questionnaires were prepared under the guidance of statistical experts and results were also analysed using various relevant statistical techniques.

Limitations of the study

The study has certain limitations which are as follows

1) Limited sample size - the sample size and area are limited due to time and resource constraints

2) Subjectivity- The inferences are drawn on the basis of questionnaires and telephonic or personal interviews of the respondents that make them subjective to the respondents responses.

Results of the Survey and Inferences

A) Consumer specific advantages of online shopping as perceived by the consumer

1) Consumers individuality is catered to - 65% of the respondents agree to this
2) Situational factors are not overlooked and consumers can shop without getting out of their comfort zone - 80 % of the respondents agree to this.
3) Product distinctiveness - 50 % of the respondents agree that this requirement is satisfied by online stores. Products are distinctive
4) Previous online shopping understanding promotes online shopping - 100% of the respondents agree to this.
5) Faith in online shopping promotes online shopping - 100% of the respondents agree

to this.

B) Essential reasons for consumers participating in online shopping

1) Price Consciousness

2) Convenience and Variety

3) Easy Payment options

4) Saves time, money and energy

5) Middle class population with growing spending power

6) Not crowded

C) Increased brand awareness and fashion sense- Indian middle class attitude has seen a sea of change. Almost 75 % of the respondents are aware of the presence of various brands in the product they want to buy and exhibit strong buying preferences.

D) Lack of time and convenience of shopping - 100% of the respondents agree that their hectic lifestyle leaves little time to while away shopping added to it the traffic problems and congestion of crowds makes them prefer online shopping.

However 55% feel that in case of products like apparel where touching and feeling the product before buying, is seen as essential they prefer physical retailers. The remaining 45% say that in branded products the apparel is also standardized and they do not face a hitch in buying online.

E) Lower prices in comparison to malls- 69% of the respondents feel online shopping offers them good deals and greatest discounts along with greater variety of products and brands.

F) People with higher level of education and income view online shopping more favorably.

G) It is observed in the survey that most of the consumer making frequent online purchasing are those who have done online shopping many times in the past and have developed a faith in this process.

H) But still there are large number of consumers (45 % of the sample) who are not participating in online transactions because consumers are still having concerns regarding

a) Security of transaction, money involved in the process

b) Passing personal data over the Internet

c) Risky payment modes

d) Uncertainties about the quality of product or services

e) Computer illiteracy, technological complexity

f) Lack of understanding of the buying/ transaction process through internet

g) Lack of physical presence in a store or even lack of direct personal interaction between the buyer and seller

h) Problems with returning products that fail to meet expectations

i) The inability to touch or feel the product also affect consumer acceptance of buying online

This left a large portion of internet population still unconquered. It is very important since in India majority of consumers are product-sensitive. They still prefer to explore each and every option before making their final purchase to get the best product and they are not comfortable with idea of purchasing the product without its physical presence. So now several companies are offering buyback option to the consumer where he can return the product no questions asked if he does not like it.

The way in which online shopping is done is not only affected by attitude of the consumer towards ease of use, usefulness of internet and

enjoyment but also by other factors like:

i) Consumer individuality

ii) Situational factors

iii) Product distinctiveness

iv) Previous online shopping understanding

v) Faith in online shopping

Factors for booming ecommerce

- Potential market because of rapid Increase in internet users
- Increase in brand awareness
- Hectic urban life style and traffic congestion
- Availability of wider range of products
- Faster buying and selling procedure because lack of manual intervention
- Open and Lower price compared to shopping malls
- Increased opportunities for buying alternative products
- 24x7x 365 Open Businesses
- Lower operating cost and no need to do physical company set-up
- It allows targeting niche market

The modern India The report, 'E-commerce: A boon for the current economic downturn' by First Data Corporation and ICICI Merchant Services says that Online Retailing is helping people in small towns in India to access Quality product and services similar to what people in large towns have access to.

It is being forecasted that close 60% of the online shoppers would come from beyond the top8 larger cities by the end of this year.

Increasing internet penetration has helped in expanding the potential customer pool. Internet penetration is only 10% i.e. is around 121 million users as against China with 36% and US with 81 %, but this number is increasing at consistent pace which is good news for online retailers.

REFERENCES

1) *Consumer Behaviour Mukherjee Srabanti Cengage Learning*
2) *Consumer Behaviour: Text and Cases Satish Batra , S.H.H. Kazmi Excel Books; 2nd Revised edition (1 June 2008)*
3) *Consumer Behaviour Ramneek Kapoor, Nnamdi O. Madichie McGraw Hill Education India Pvt Ltd (5 June 2012)*
4) *Consumer Behaviour: Dynamics of Building Brand Equity Soma Sen Gupta New Century Publications (1 January 2005)*
5) *indianresearchjournals.com*
6) *www.abhinavjournal.com*
7) *www.authorstream.com*
8) *www.emeraldinsight.com/journals.htm*
9) *www.euromonitor.com*

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

Development Of Communicative Competance Through Vocabulary Enhancement

Dr. Vilas B. Dhone
Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha.

Man has been using language as a tool for communication since time immemorial. Language is one of the most prized possessions of man. It acts as a repository of wisdom, a propeller for advancement of knowledge, and a telescope to view the vision for future. Though the human society has progressed with remarkable speed, the use of language for communication is not still free from ignorance, prejudice and superstition.

The word communication comes from the Latin word 'communico' which means 'to share'. But communication is not merely transmission of meaning from one person to another through symbols. But it enables them to acquire, exchange, store, retrieve and process information. Communication is thus essentially a social affair. It is a network of interactions.

There are number of barriers which produce noise and prevent the achievement of the desired results. Some of these are: absence of a common frame of reference, badly encoded messages, disturbance in the transmission channel, poor retention, inattention by the receiver, unclarified assumptions, mistrust between the sender and receiver, premature evaluation of the message, different perceptions of reality, semantic difficulties, misinterpretation of messages, clash of attitudinal nuances, psycho-physical factors and selection of wrong variety of language.

Communication skills can be divided into two parts 1) Non-verbal communication and (2) Verbal Communication. Non verbal communication refers to "all external stimuli other than spoken or written words, including body motion, characteristics of appearance, characteristics of voice, and use of space and distancing". This can be also called body language or Kinesics. Body language has a significant role to play in oral communication. It is often said that a charming person has a pleasant voice, a dynamic person has a vibrant voice and a confident person has an assured voice. Non-verbal communication includes person appearance, posture, guestures, facial expression, eye contact, space distancing, etc.

Oral communication or Verbal communication refers to an interaction between two or more persons Dyadic communication demands artistry and can be acquired through practice.

Conversation is the most common form of dyadic communications. Conversation may be defined as "oral and usually informal or friendly exchange of views, ides, etc." In a conversation, the participant has to play the role of a speaker or a listener interchangeably. Very often we form an impression about an individual from the way he talks and the topics on which he converses.

Most of us find it easy to converse with our friends, relatives and colleagues whom we like and trust. It is always useful to analyse your own conversation habits first and then try to change them for greater effectiveness. If one wants to improve ones communication or conversational skills, one should ask the following questions to one self and make a self analysis.

1) Do I find it difficult to make conversation?
2) Am I unable to pick a topic?
3) Am I unable to keep the conversation flowing smoothly?
4) Do I always agree with what others say or disagree with them all the times?

5) Do I frequently talk about myself, my family and my interests?
6) Have I tendency to dominate every conversational situation?
7) Do I give the other participants chance to speak?
8) Have I any mannerism likely to annoy people?
9) Do I respect other peoples time and interest?
10) Am I self conscious about the use of language, use of grammar, pronunciation, articulation, etc.?

The answers you get would prove useful both for formal and informal conversation.

Oral communication includes face to face conversation, conversation over the telephone, radio broadcasts, interviews, group discussions, meetings, conferences and seminars, etc. But for any communication competence, one needs to have a proper vocabulary. If the speaker is not acquainted with the vocabulary, it would be difficult for him to open the conversation and even if he does so, he would be unable to let the conversation flow smoothly. Hence, vocabulary plays an important role in both oral and written form of language. Therefore my attempt here would be to suggest ways and means to increase communicative competence through vocabulary enrichment.

The English language has vocabulary of nearly a million words. But how many words are required to learn a language? Actually, you can speak any language reasonably well if you know about 2500 to 3000 routine words in the language. Even the number of English words in regular daily use is not more than five to six thousand. A language may have a very large vocabulary. But only a small part of it is in daily use.

It is often said, "The more extensive your vocabulary, the better your chances of success." Now, if you want to increase your vocabulary, you must learn new words. How do you do that? Vocabulary can be enriched if sincere, systematic efforts are made to learn more and more new words. Sincere efforts can sharpen and enrich your thinking which can ultimately build up one's confidence level and facilitate him in handling English language. Vocabulary Enrichment does not merely mean learning the definitions of obscure words or memorizing the meaning of unrelated terms. Enriching your vocabulary means treating yourself to an all round liberal education. Such experience is bound to affect your methods of thinking, your store of information, your ability to express your ideas and your understanding of human problems.

Children are generally found picking up words naturally. It is because of their curiosity, their insatiable desire to know and understand. They increase their vocabulary powerfully because there is 'powerful urge to learn' (the inner force to understand the surrounding is more). When you grow up into an adult, you gradually lose this urge and the process of building vocabulary comes to a standstill.

If you want to increase your vocabulary, you must learn new words. How do you do that? Some people underline difficult words while reading, and look up in a dictionary. Some try to build up a vocabulary by learning some new words every day. However, these methods are not very useful. You do not acquire new words by studying in a dictionary. Learning new words is hardly a conscious process. If you regularly read and listen to a language, you understand the meanings of new words in the context of the sentences. Your common sense does it for you. For example, you come across a sentence - 'A bird was sitting on the branch of a tree.' Suppose you do not know the meaning of the word 'branch'. Do you only understand that the bird was sitting on some unknown thing? No, you understand the exact meaning because the word has the 'context' of the sentence.

If a student read some interesting matter in English for about ten days, he will find that English is not as difficult as he thought. His

reading speed will increase and the level of understanding will go up. The only conditions are that the reading matter should be interesting, and he should understand at least fifty to sixty percent of what he reads. If he follows nothing of what he reads, he should change the reading matter. If this is done for ten days, he will find that he is learning new words in different context and he will also learn the usage of them.

One must realize that there is no end to vocabulary building. One can start building up the vocabulary at any point of time, irrespective of age. To stop increasing ones' vocabulary is to stop ones intellectual development and hence, we should spare no efforts to enrich our vocabulary.

Following steps can be taken to enrich your vocabulary:-

Step 1 : The student must become actively receptive to new words. Words are not automatically going to come to him. He will have to be on a constant look-out in his reading and listening, for those which people use and he does not.

Step 2 : If a student is a casual reader of the newspaper then he might have to change his habit. If he wants to enrich his vocabulary, he will have to form a habit of reading at least one book and several magazines every week for the rest of his life.

Step 3 : He must learn new words while he come across them. Do not skip over these words impatiently. On the other hand, pronounce and spell them, get used to their sound and appearance. Try to understand its meaning in the context of the sentence. When he often come across such words, he become super conscious and he not only understand the meaning of it, but also the many ways of using them.

Step 4: A student must always keep his mind open to new ideas because every word is a translation of an idea. So, one should always expose himself to new areas of learning.

Step 5 : Many words in English have a history. This history can make him understand the words in a better way. Learn the Greek and Latin references. Once he understand the root word, he will learn many, many words derived from these roots. English words have various forms using certain prefixes / suffixes for nouns, practices, attitudes, philosophies, etc. (words like ego, extrovert, introvert, Bigamy, Polygamy, misanthrope). So it is very necessary to learn prefixes and suffixes.

Step 6 : Words can be learnt in context of different situations. For example, a) examine personality types that result from their culture, family background, etc.

b) Think about various practitioners or the terms used in medical practice and words like physician, psychiatrist, psychology, dentist, surgery, etc. would automatically come to him.

c) Talk about scientists and how they have benefitted the humanity. Think about different scientists and explore their inventions to come across new words.

d) A student should talk about actions, verbs accurately describing human actions. Every sentence he says or reads carries action in form of verb. The richer and more extensive his vocabulary of verbs, the more he will communicate actions, reactions, attitudes, emotions, etc.

Step 7 : One always requires to take a review of the words one has memorized so that they become permanent acquisition.

Step 8 : Reading newspapers, novels, etc. is a rich source of addition to his vocabulary. Good books and better magazines not only acquaint a student with a host of new ideas but also helps him to gain a more complete and richer understanding of the hundreds of words.

Step 9 : A student should set a goal of finding several new words every day. So that he can enrich his vocabulary.

Gone are the days when English was supposed to be the language of the rich, the elite and the privileged. Now every student knows that he cannot fair well in the world of globalization unless he has an adequate knowledge of English. Today the teaching scenario is changing slowly, gradually and imperceptibly. Gradually the change is coming over and the teacher is the chief agent of this change. His attitude, his point of view, his enthusiasm, his proneness to change to change, his imaginative outlook, his innovative techniques are finally going to determine the nature and changes. No change can be effectively and efficiently implemented unless the teacher refuses to participate in the change.

A good teacher can accomplish miraculous results even in the absence of adequate resources and proper material. Hence, the role of a teacher is of great significance. We all know that the knowledge is the output of teaching learning process. But all these years, we have been giving priority only to teaching, and learning has always been neglected. Now, we need to shift our priority to learning rather than teaching. The most important lesson that a teacher must learn is that he/she should not act as a barrier in the process of learning. For example, if a teacher keeps on dictating readymade answers or if he keeps on spoon feeding his students, he would act more as an enemy than a friend or a philosopher. We must remember that our job is to train the minds of students who would not only assimilate knowledge but also would be able to organize his sentences or ideas. The subject of our National Seminar today is 'The Teaching of English Language: Problems and Remedies.' Teachers often complain of the large classes they have to handle, dictation of notes, inadequate resources i.e. the lack of proper class rooms, audiovisual aids in schools or colleges. I personally believe that the most of the problems faced by the language teachers is due to lack of adequate language equipment. (i.e. what Dr. Amol Padwad pointed out in the National Seminar held recently at Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo). He said that the teachers basically opposed the changes. But, we as teachers should be always ready to welcome the changes in the interest of student fraternity.

Today, the teaching is getting learner oriented. This doesn't mean that teachers would have no job to do. On the other hand, his responsibility has increased manifold. He has to develop questions, glossary, exercises, assignments, activities beyond the text book and curriculum. For this, he not only needs to be innovative and imaginative but he should know how to use the language in a variety of situations. Today we know how to teach a text but the need of the hour is we should know how to use the text for the teaching of English.

With these objectives in mind, we have organized a One Day National Seminar. Here, we have well experienced Principals, Professor and intellectuals from different parts of the country. I am highly obliged to all the delegates who have come here to participate in the Seminar. I am sure it is the affection for the subject and the love for the institute must have brought them here.

I am sure our teaching can become effective, if we look into the problems and find out solutions to them. The Hon'ble Gentlemen who have come here as Resource Persons shall surely enlighten us and help us to face our students more bravely and confidently.

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

Financial inclusion in India

Dr. Tushar Chaudhari
Assistant Professor, Seth Kesarimal Porwal College Kamptee

ABSTRACT

The financial inclusion is the one of the main agenda undertaken by the government of India. Ever since our independence the government of India has been making efforts to include our vast population into main stream of population. These efforts include nationalization of banks, building the strong platform of commercial banks, cooperative societies, and regional rural banks. The financial inclusion is important because of many reasons like direct transfer of government subsidies into citizen's account. In this paper the researcher has made an attempt to study the concept of financial inclusion, its significance in Indian context etc. the entire research paper is based on the secondary data specially RBI's reports.

Keywords :- Financial inclusion, objectives

Introduction

As per the Reserve Bank of India Financial Inclusion is the process of ensuring access to appropriate financial products and services needed by vulnerable groups such as weaker sections and low income groups at an affordable cost in a fair and transparent manner by mainstream Institutional players

The financial inclusion in India has two fold activities which include demand side and supply side. The demand side includes mainly financial literacy and credit counseling centers, credit absorption capacity, knowledge and need for total product and services. The supply side includes financial markets, bank & services and appropriate design of product and services.

Review of literature

Joseph Massey (2010) said that, role of financial institutions in a developing country is vital in promoting financial inclusion. The efforts of the government to promote financial inclusion and deepening can be further enhanced by the proactiveness on the part of capital market players including financial institutions. Financial institutions have a very crucial and a wider role to play in fostering financial inclusion. National and international forum have recognized this and efforts are seen on domestic and global levels to encourage the financial institutions to take up larger responsibilities in including the financially excluded lot.

Mandira Sarma and Jesim Paise (2008) suggest that the issue of financial inclusion is a development policy priority in many countries. Using the index of financial inclusion developed in levels of human development and financial inclusion in a country move closely with each other, although a few exceptions exist. Among socio-economic factors, as expected, income is positively associated with the level of financial inclusion. Further physical and electronic connectivity and information availability, indicated by road network, telephone and internet usage, also play positive role in enhancing financial inclusion.

Objectives

1) To study the financial inclusion status in India.
2) To study the objectives of financial inclusion in India.
3) To study the recent steps taken by RBI for promoting the financial inclusion in India.

Financial inclusion in India

Despite various measures for financial inclusion, poverty and exclusion continue to dominate socio economic and political discourse in India even after six decades of post independence era. Through economy has shown impressive growth during post liberalization era of 1991, impact is yet to be percolated to all sections of the society and therefore, India is still home of 1/3rd of world's poor. The present banking network of the country (as on 31.03.2014)" comprises of a bank branch network of 115082 and an ATM network of 160055. Of these, 43962 branches (38.2%) and 23334 ATMs (14.58%) are in rural areas

India's economy has shown the significant growth after adoption of liberalization policy in 1991. With the 1/3rd poor population in the world the transfer of various government subsidies to these has become the huge challenge. The financial inclusion is the vital tool for this purpose. The present banking network n the our country includes branch network of 115082 and an ATM network of 160055. Out of these 38.2% branches are in rural areas.

Progress of banking sector in India

Particulars	2010	2011	2012	2013	2014
Banking Outlets in villages					
a) Branches	33,378	34,811	37,471	40,837	46,126
b) Village covered by business correspondence	34,174	80,802	1,41,136	2,21,341	3,37,678
c) Other modes	142	595	3,146	6,276	----
d) Total	67,674	1,16,208	1,81,753	2,68,454	3,83,804
Urban Location through BC's	447	3,771	5,891	27,143	60,730
Basic Saving Bank Deposit A/c- branches					
No. in millions	60.19	73.13	81.20	100.80	126.00
Amount in billions	44.33	57.89	109.87	164.69	273.30
Basic Saving Bank Deposit A/c- BCs					
No. in millions	13.27	31.63	57.30	81.27	116.90
Amount in billions	10.69	18.23	10.54	18.22	39.00
OD facility availed in BSBDA's account					
No. in millions	0.18	0.61	2.71	3.92	5.90
Amount in billions	0.10	0.26	1.08	1.55	16.00
KCCs (No. in millions)	24.31	27.11	30.24	33.79	39.90

Source :- http://www.iba.org.in/Documents/JDY_Mission_Document.pdf

The above table shows the progress of Indian banking in recent years. This progress is crucial from the view point of financial inclusion. We can see that there is a distinct progress in every aspect of banking sector.

The recent steps to improve the financial inclusion

Advised all banks to open Basic Saving Bank Deposit (BSBD) accounts with minimum common facilities such as no minimum balance, deposit and withdrawal of cash at bank branch and ATMs, receipt/ credit of money through electronic payment channels, facility of providing ATM card.

Relaxed and simplified KYC norms to facilitate easy opening of bank accounts, especially for small accounts with balances not exceeding Rs. 50,000 and aggregate credits in the accounts not exceeding Rs. one lakh a year. Further, banks are advised not to insist on introduction for opening bank accounts of customers. In addition, banks are allowed to use Aadhar Card as a proof of both identity and address9.

Simplified Branch Authorization Policy, to address the issue of uneven spread bank branches, domestic SCBs are permitted to freely open branches in Tier 2 to Tier 6 centers with population of less than 1 lakh under general permission, subject to reporting. In North-Eastern Sates and Sikkim domestic SCBs can open branches without having any permission from RBI. With the objective of further liberalizing, general permission to domestic scheduled commercial banks (other than RRBs) for opening branches in Tier 1 centres, subject to certain conditions.

Compulsory Requirement of Opening Branches in Un-banked Villages, banks are directed to allocate at least 25% of the total number of branches to be opened during the year in un-banked (Tier 5 and Tier 6) rural centers.

Opening of intermediate brick and mortar structure, for effective cash management, documentation, redressal of customer grievances and close supervision of BC operations, banks have been advised to open intermediate structures between the present base branch and BC locations. This branch could be in the form of a low cost simple brick and mortar structure consisting of minimum infrastructure such core banking solution terminal linked to a pass book printer and a safe for cash retention for operating larger customer transactions.

Public and private sector banks had been advised to submit board approved three year Financial Inclusion Plan (FIP) starting from April 2010. These policies aim at keeping self-set targets in respect of rural brick and mortar branches opened, BCs employed, coverage of un-banked villages with population above 2000 and as well as below 2000, BSBD accounts opened, KCCs, GCCs issued and others. RBI has been monitoring these plans on a monthly basis.

Banks have been advised that their FIPs should be disaggregated and percolated down up to the branch level. This would ensure the involvement of all stakeholders in the financial inclusion efforts.

Objectives for financial inclusions

Economic Objectives:- For the equitable growth in all the sections of the society leading to a reduction of disparities in terms of income and savings the financial inclusion can serve as a boom for the underdeveloped and developing nations.

Mobilisation of Savings:- If the weaker sections are provided with the facility of banking services the savings can be mobilised which is normally piled up at their households can be effectively utilised for the capital formation and growth of the economy.

Larger Market for the financial system:- To serve the requirements and need of the large section of society there is a surgent need for the

larger market for the financial system which opens up the avenue for the new players in the financial sectpr and can lead to growth of banking sector also.

Social Objectives:- Poverty Eradication is considered to be the main sole objective of the financial inclusion scheme since they bridge up the gap between the weaker section of society and the sources of livelihood and the means of income which can be generated for them if they get loans and advances.

Sustainable Livelihood:- Once the weaker section of society got some money in loan form they can start up their own business or they can support their education through which they can sustain their livelihood. Thus financial inclusion is turn out to be boom for the low income households.

Political Objectives:- There are certain other political objectives which can be achieved with the wider inclusion of lower strata in the society and an effective direction can be given to the government programmes.

Conclusion & Recommendations

1) The banking sector has improved a lot in India. But the efforts must be made to facilitate uniform growth of banking sector throughout in India.

2) The cooperative sector in India is under serious danger. The government must made some strict rules and regulations in this regard.

3) The government must develop appropriate technology also these technologies must be made available in rural sector also.

4) There must be an awareness to fulfill all the objectives behind the financial inclusion. Every steps by banks particularly commercial banks must be directed towards it.

References

1) *Joseph Massey. (2010). Role of Financial Institutions in Financial Inclusion, FICCI's Banking & Finance Journal*

2) *Mandira Sarma and Jesim Pais. (2008). Financial Inclusion and Development: A Cross Country Analysis, Indian Council for Research on International Economic Relations, pp 1-28.*

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

A Study on different types of decorative accessories used in the Landscape Design.

Miss Dhanashree Nagmote
Dept. of Home Science, RTM, Nagpur University,Nagpur
Dr. Vandana Dhawad
Associate Professor, Dept. of
Home Science, RTM Nagpur University, Nagpur.

Abstract :

Landscape design is an art of planning shrubs, flowers and trees in a decorative and artistic manner. Due to industrialization almost every body is rushing toward natural beauty in form of landscaping. People feel relax and healthy after long day working hour when they spend few hours in their garden, park where the landscaping in properly designed. It helps a lot to change the disturbed mood, depression and emotion of individual. It also plays an important role to control air pollution, noise pollution etc. it helps to maintain privacy between houses and roads. It is very easy to maintain its accessories are easily available in the market at reasonable prices which everybody can afford according to their status.

Introduction :

Landscaping is a science and an art of modifying visible features of a land to make it look appealing and inviting. It can enhance the site and cover up its negative aspects. It can affect the heating and cooling of the environment around house. To choose landscaping accessories that find beautiful and interesting, it is well made and durable enough to spend time outdoors in landscaped area. It gives positive feelings.

Landscape accessories are a great way to enhance a beautiful landscape design. These accessories may not serve a practical purpose, but they can add beauty and personality to a landscaping deisgn. Some landscape accessories do offer a practical purpose to the consumer, for e.g. lawn chairs, but many of the accessories only offer interest and visual appeal, rather than a functional purpose. A big variety of landscaping accessories was manmade. This may include things like sculptures, outdoor chandeliers, and stained glass. Adding lights in landscape is a great way to add interest and visual appeal. They are not necessarily for security, but they are used for the decoration and beautifulness.

There are different types of landscape accessories available. For e.g. (1) Living things like flower, plant, grass etc. (2) Non living things e.g. water fall, stones, water tank, fountain, birds etc. (3) Boundary making accessories like constructed block, lawn edging, bricks and (4) Flooring material for e.g. rocks, soil, pebbles, paver etc.

Importance of Landscape Accessory :

Landscape accessories can provide structure for a garden. It can greatly help to solve aesthetic problems. Garden accessories can also help to give a garden theme. Empty space makes fulfill, desired and attractive. They give different and attractive look for landscape design.

Aim : To study on different types of decorative accessories used in the landscape design.

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

Objective :

1) To study the requirement of accessories.

2) To study the availability and utilization of selected accessories in landscape.

Methodology :

The survey was conducted in Nagpur city. 100 samples were selected for survey. They were purposive samples. Those house having garden, lawn and landscape these particular houses were selected for survey.

Questionnaire cum interview and observation method was adopted for this study.

Result and Discussion. :

Table No. 1 - Purpose of Landscaping

Sr.No.	Particulars	Percentage (%)
1	Attractiveness	58
2	Welcoming	61
3	Snow creativity	46
4	Change mood	54
5	Make Person Happy	45
6	Relax and healthy	48
7	Beautification	65

The people are having a different opinion for the landscaping. Purpose of landscaping is beautification, welcoming attractiveness, and some people do for the creativity, change mood,

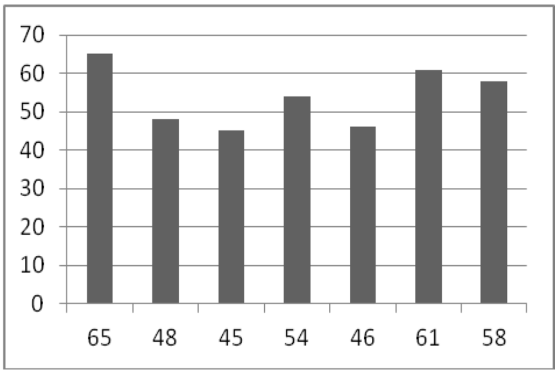

make person happy release and healthy also. Beautification Relax & healthy Make person happy Change mood Show creativity Welcoming Attractiveness.

Fig. 1 - Graphical representation of the respondents on the basis of purpose.

Table No. 2. Accessories used for landscape

Sr.No.	Name of Accessories	Percentage (%)
1	Stone	42
2	Sand	17
3	Pavels	20
4	Soil	73
5	Marbles	5
6	Bricks	15
7	Tiles	12
8	Wood	28

Name of Accessories

Fig. 2 - Graphical representation of the respondents on accessories used for landscape.

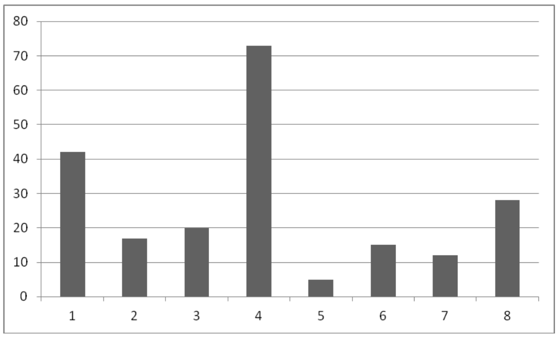

Majority of the respondents used soil because soil is help to plants for growing. It is base of any landscape land.

Conclusion : Landscape gardening is the art of planting, shrubs, flower beds etc. Landscape accessories are a great way to enhance a beauty landscape design. They can add beauty and

personality to a landscape design. In the landscape accessories different types, shapes and colour are available. Maintenance and costs are depending on variety of accessories.

The middle and higher income people made landscape is the house because they have ability to invest the money is landscape accessories. By using accessories one can make living, non living, landscape as well as different types of flooring and fencing can be possible. For beautification and increase of attractiveness, various types of accessories can be managed in different way.

Bibliography :

1 *Fairbrother, N (1971), The nature of landscape design', publish by T.K. Lohari for prashant Prakashan, Ansari, Aurangabad.*

2 *Gardern suppliers / Garden accessories and outdoor living (2000), www.garden.com/html.*

3 *Garden ornament (2004), www.wikipedia.org/ wiki/garden ornament.*

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

A critical evaluation of factors influencing growth of life insurance sector in India

Dr. Kiran Nerkar
Associate professor, Women college Nagpur

Abstract

Life Insurance industry contributes to the financial sector of an economy and also provides an important social security net in developing countries. The growth of the insurance sector in India has been phenomenal. The insurance industry has undergone a massive change over the last few years and the metamorphosis has been noteworthy. In this research paper the researcher on the basis of secondary data has made an attempt to study profile of life insurance sector in India and the various factors influencing growth of life insurance sector in India

Keywords:- Life insurance, factors influencing the house hole demand for life insurance.

Introduction

An Ordinance was issued on 19th January, 1956 nationalizing the Life Insurance sector and Life Insurance Corporation came into existence in the same year. The LIC absorbed 154 Indian, 16 non-Indian insurers as also 75 provident societies-245 Indian and foreign insurers in all. The LIC had monopoly till the late 90s when the Insurance sector was reopened to the private sector. The history of general insurance dates back to the Industrial Revolution in the west and the consequent growth of sea-faring trade and commerce in the 17th century.

The life insurance has become the essentiality for every household. The insurance companies are trying their best to convince customers. There are various factors which governs the choice of insurance companies. Right now there are various private life insurance companies functioning in India along with Life insurance corporation of India.

Objectives :-

1) To study the concept of life insurance
2) To study the profile of life insurance sector in India.
3) To study the various factors influencing the growth life insurance.

Review of literature

Bernheim (1991) used a probit, a Tobit and a Heckman model, respectively to investigate the impact of bequest motives on savings based on the estimates of the demand for life insurance, using the 1975 Longitudinal Retirement History Survey data. The youngest respondent was 64 years old and the oldest respondent was 69 years old in the 1975 survey. The effect of age on life insurance holding was also examined in the models. The results of all three models showed that the probability of life insurance holdings fall with age. Bernheim pointed out that this negative relationship could reflect dissaving behavior after retirement of the respondent.

Gandolfi and Miners (1996) found that age was negatively associated with the demand for life insurance for husbands, while the age variable was not significant in the model when studying life insurance demand for wives.

Showers and Shotick (1994) examined the positive relationship between family size and life insurance purchased in their 1994 study. They found that when household size is added by one

person, on average, the need for life insurance will have a corresponding increase in insurance premiums of $28.58. In contrast,

Anderson and Nevin (1975) obtained the result that there is no significant association between family size and the purchase of life insurance using the data of Consumer Decision Processes 1968-1971.

Life insurance sector in India

Life insurance sector is the crucial for any country. It is the contract which involved insurance company and an individual. The amount paid by the individual to the insurance company is known as premium. While against premium the insurance company in case of any calamites grants claims.

Thus, it is a professional service which is characterized by high involvement of the consumers, due to the importance of tailoring specific need, the variability of the products available, the complexity involved in the policies and processes and ultimately the need to involve the consumer in every aspect of the transaction.

The Indian Government passed Insurance Regulatory and Development Authority (IRDA) Act in 1999 and established IRDA to regulate the insurance business in the country. As a result, private sector was allowed entry both in general and life insurance sector in India. IRDA also allowed foreign participation up to 26 per cent in equity shareholding of private companies. As a result many companies (both in general and life insurance) got themselves registered with IRDA to operate in India

Growth of Life Insurance New Business in India

With the entry of private insurers in life insurance business, it is obvious that some proportion of new business will go in the hands of private life insurers. An attempt, therefore, has been made to study the growth of new business in terms of policies and premium income of Indian life insurance industry. Further, the share of private insurers and LIC in total new business has also been studied. Table reveals that total new business policies of life insurance industry increased from 253.71 lac in 2002-03 to 353.74 lac in 2010-11, registering a growth rate of 16.1 per cent during the period of study. Similarly, total new business premium of life insurance industry increased from Rs. 9707.45 crore in 2000- 01 to Rs. 92988.71 crore in 2007-08, which showed a growth rate of 35.1 per cent during the period of study. On the other hand, LIC's new business policies increased from 245.46 lac in 2002-03 to 376.13 lac in 2007-08, showing a growth rate of just 10.4 per cent during the same period. Similarly, LIC's new business premium increased from Rs. 9700.98 crore in 2000-01 to Rs. 59182.20 crore in 2007-08, which has grown at the rate of 26.7 per cent during the period of study. However, new business policies of private life insurers increased from 25 lac in 2002-03 to 132.61 lac in 2007-08, registering a high growth rate of 72.7 per cent during the period of study.

Key factors governing the growth of life insurance sector in India

Inflation

Insurance products tend to perform better in low-inflation scenarios. Unless there is respite on that front and households start to save more, flows into insurance plans may not increase significantly.

Also, relative performance in returns offered by physical asset classes like gold and real estate would be evaluated by customers before they part with their money. But I do expect the share of protection plans and long-term saving plans to increase as part of the overall insurance pie.

Distribution

Over the last few years, bancassurance has been the industry's growth engine. This is not to say the model has achieved its true potential. The regulator is seized of the potential that the large

network of bank branches in the country provides and, hence, has proposed an open architecture through the broking route.

It is the pace at which the transition of banks from a closed architecture to an open architecture is managed that will determine whether this channel sells more or less insurance going forward. Also, any arbitrageopportunity such as artificial caps on premiums collected for one insurer or different dates of transition for different banks could wreak havoc on business volumes in 2014.

Knee-jerk reactions need to be avoided and all efforts by banks, insurers and regulators should be to ensure a seamless transition for all impacted stakeholders. The base of agents has been reducing as returns to them have declined. Issues of high costs and low productivity continue to haunt this channel.

Just like bancassurance, there is a case for open architecture for agents, especially those with more than five years of experience. This will give insurers the reach to sell their products in semi-urban and ruralmarkets.

Trends on the digital platform have been encouraging and many first-time insurance buyers will adopt e-insurance.

Challenges

i) Premium rates will remain under pressure due to intense competition on the more profitable lines

ii) Public and private sector insurer's greater reliance on their investment portfolios to generate sufficient income and gains for net profits would subject them to the volatility of the financial markets.

iii) As far as the prospective are concerned, the greatest challenge is that of setting up infrastructure and to reach out to as many areas as possible.

iv) The biggest challenge for public sector giant, the Life Insurance Corporation is one of the sustaining the huge growths it has shown in the recent times

v) Despite the liberalization in the insurance sector, public sector insurance companies are expected to maintain their dominant positions, at least in the foreseeable future.

Conclusion

From above discussion it is evident that life insurance expanded tremendously from 2000 onwards in terms of new business policies and premium business. The major drivers include sound economic fundamentals, a rising middle-income class, an improving regulatory framework, and rising risk awareness. The fundamental regulatory changes in the insurance sector since 1999 were significant for future growth. Despite the restriction of 26 percent on foreign ownership, large foreign insurers were entered in the Indian market. Private life insurers used the new business channels of marketing to a great extent when compared with the LIC. Indian insurance companies still have dominant market position. But this would probably change over the next decade.

Bibliography

1) *Anderson, D. R., & Nevin, J. R. (1975). Determinants of young marrieds' life insurance purchasing behavior: an empirical investigation. Journal of Risk and Insurance, 42, 375-387.*

2) *Bernheim, B.D., Berstein, S., Gokhale, J., & Kotlikoff, L.J. (2006). Saving and life insurance holdings at Boston university- A unique case study. National Institute Economic Review, 198, 75.*

3) *Gandolfi, A.S., & Miners, L. (1996). Gender-based differences in life insurance ownership, Journal of Risk and Insurance, 63, 683-693.*

4) *Showers, V.E., & Shotick, J.A. (1994). The effects of household characteristics on demand for insurance: A Tobit analysis. Journal of Risk and Insurance, 61, 492-502.*

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

The Strategic Nature of Human Resource Management

Prof. Atul Naik
Assistant Professor, Department of Commerce
SRBT Mahavidyalaya, Mouda, Dist. Nagpur
Dr. Gopal Zade
Associate Professor, Department of Commerce
SRBT Mahavidyalaya, Mouda, Dist. Nagpur

Introduction

The human resource management plays an important role in an every organization, as the success and failure of organization is dependent upon it human resource. The human resource functions as a wide variety of role in the strategic decision making of the organization. With the changing nature of the business environment, the organization need to change its strategic decision in affected areas that will have a significant impact on its HRM. The human resource practices shall be aligned with the overall organizational strategy of the organization so that everyone will involve in the achievement of the objective of the organization. There are different people which play an important role some of them are internal and some of them are externals. External includes the HR Practitioners and trainers. Armstrong (2009) mentioned that,The work of HR practitioners can be divided into two main areas: transactional activities and strategic activities. Transactional activities consist of the service delivery aspects of HR - recruitment, training, dealing with people issues, legal compliance and employee services.

HR strategic activities support the achievement of the organization's goals and values and involve the development and implementation of forward-looking HR strategies that are integrated with one another and aligned to business objectives. HRM practices includes HR planning, staffing, training, performance appraisal, compensation, reward, career planning, job security and health, industrial relations and personel management.

Image Source: www.simplehrguide.com

Ulrich and Brockbank in 2005 redefined the role of HR as follows.

Strategic partner - consists of multiple dimensions: business expert, change agent, strategic HR planner, knowledge manager and consultant; combining them to align HR systems to help accomplish the organization's vision and mission, helping managers to get things done, and disseminating learning across the organization.

Employee advocate - focuses on the needs of

today's employees through listening, understanding and empathizing.

Human capital developer - in the role of managing and developing human capital (individuals and teams), focuses on preparing employees to be successful in the future.

Functional expert - concerned with the HR practices that are central to HR value, acting with insight on the basis of the body of knowledge possessed. Some are delivered through administrative efficiency (such as technology or process design), and others through policies, menus and interventions. Necessary to distinguish between the foundation HR practices - recruitment, learning and development, rewards, etc - and the emerging HR practices such as communications, work process and organization design, and executive leadership development.

Leader - leading the HR function, collaborating with other functions and providing leadership to them, setting and enhancing the standards for strategic thinking and ensuring corporate governance.

HR as a Business Partner

In addition to above the HR is also seen as business partner. The concept is accepted by many scholars. Chartered Institute of Personnel and development business partnering 'makes HR accountable to the business, and expects HR to add real value'. It involves the restructuring of HR into three specialist functions: shared services, centers of excellence and strategic partners. The latter consists of a few HR professionals working closely with business leaders, influencing strategy and steering its implementation. The task of strategic partners is to ensure the business makes the best use of its people and its people opportunities.(Armstrong).

Going ahead, the strategic role of HR functional head and department as whole is discussed by Armstrong as follows.

- Understand the strategic goals of the organization;
- Appreciate the business imperatives and performance drivers relative to these goals;
- Comprehend how sustainable competitive advantage can be obtained through the human capital of the organization and know how HR practices can contribute to the achievement of strategic goals;
- Contribute to the development of the business strategy on an 'outside-in basis
- Contribute to the development for the business of a clear vision and a set of integrated values;
- Ensure that senior management understands the HR implications of its business strategy;
- Be aware of the broader context (the competitive environment and the business, economic, social and legal factors that affect it) in which the organization operates;
- Understand the kinds of employee behaviour required successfully to execute the business strategy;
- Think in terms of the bigger and longer-term picture of where HR should go and how to get there;
- Believe in and practise evidence-based management;
- Be capable of making a powerful business case for any proposals on the development of HR strategies.

Various Approaches to Strategic HRM

- The resource-based approach
- Strategic fit
- High-performance management

- High-commitment management
- High-involvement management

Conclusion:

The HRM being important aspect of organization shall understand the strategic goals of the organization so that Human resource will appreciate the business imperatives and performance drivers relative to these goals; and contribute to the development of the business strategy and to the development for the business of a clear vision and a set of integrated values. The activities or work carried on under human resources management basically aims at the utilization of individuals in order to achieve organizational goals. These activities came under the roof of five main headings which include staffing, HR development, compensation and benefits, employee relations and health and safety. Further it has been accepted that in order to improve business performance and develop organizational culture that foster innovation and flexibility, there should be a linking of HRM with strategic goals and objectives of an organization. Such a linking of HRM to the strategic needs of the business is called strategic human resource management (SHRM).

References:

1] *Strategic Human Resource Management : Michel Armstrong, 4th Edition : Kogan Page. 2009*

2] *Mamoria, C.B. & Gankar, S.V.A Text Book of Human Resource Management Himalaya Publishing House.*

3] *Pattanayak, Verma, H.C. A Textbook on Human Resource Management, Wheeler Publishing*

4] *Dr.Rao, N & Dr.Das R.P. Cases on Human Resource Management, Himalaya Publishing House.*

5] *Esra Nemli Çali?kan the impact of strategic human Resource management on Organizational performance Journal of Naval Science and Engineering, 2010, Vol. 6 , No.2, pp. 100-116.*

6] *Basotia, G.R. Human Resource Management Managal Deep Publications.*

7] *http://s-h-r-m.blogspot.in/2010/07/strategic-human-resource-management_24.html*

8] *http://www.yourarticlelibrary.com/hrm/strategic-human-resource-management-meaning-benefits-and-other-details-hrm/35236/*

9] *Qadeer, Faisal, Evolution Towards Strategic HRM from 1750-to-Date (January 6, 2014). Available at SSRN:http://ssrn.com/abstract=2375210 or http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2375210*

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

Information Technological Impact On English Language Teaching And Communication.

Dr. Rajender R. Tula
Asst. Professor
Bhagwantrao Arts College, Sironcha

Introduction:

English, one of the dominant languages of the world, has assumed a significant role in developing multilingual nations including India. The spread of English as an international language and the emergence of the Internet as a fast communication channel that has no boundaries, are mutually enforcing trends in an age of globalization. Since its conception the Internet has, so it seems, revolutionize the ways of human communication as well as English language learning in a global context. Learners of English language today need a new set of critical skills. Teachers need to understand how the Internet is revolutionizing English language learning. Internet communication and technology playing a major role on English language learning as well as the need for new frameworks for teaching English language in computer mediated contexts.

The recent last few decades have seen a growth in the role of the English language around the world as the lingua franca for economics, scientific, and political exchange. In many cases, the increased growth in the use of the English language can be attributed to educational, economic, or cultural globalization. Globalization as a separation of space and time, emphasizing that with instantaneous communications, knowledge , and culture could be shared around the world simultaneously. Computer- mediated communication (CMC) is one of the features of globalization and as a result, the Internet has become an important linguistic medium. It has been added to every aspect of human life, including the learning of languages.

With the advent of the Internet, the computer- both in society and in the classroom has been transformed from a tool for information processing and display to a tool for information processing and communication.

For the first time, learners of a language can now communicate inexpensively and quickly with other learners of speakers of the target language all over the world. The Internet has also an ever growing impact on the lexical, phonetic, syntactic standards of language, and the great importance that most teachers place, or should put, on the use of 'correct' language. For example, this global technology has led to the evolution of an abbreviated English language that emerged in chat groups and in what is referred to as the virtual world. Examples for this feature include,

gud morning (good morning),

Cu (see you),

b4 (before),

2day (today),

RUOK? (Are you OK?),

c%l (cool),

Capital letters are also given syllabic values, as in

thN (then),

nEd (need) in Internet communications, In one

creation such as

ru2cnmel8r?

(Are you two seeing me later?), in above communication very few characters are used comparatively to traditional sentences formation. It seems that sentence length will tend to be short, and that certain types of complex structures (relative clauses, for instance) will be avoided in Internet communication.

In everyday conversation, terms from the computer technology are given a new application among people who want their talk to have a "cool" tone (In slang - great, terrific). Such examples include: It's my turn to download now (I've heard all your gossip, now hear mine) She's multitasking (She is doing two things at once) The Internet seems to have important implications for linguistics or language learning. In this context, this paper explores the impact of the Internet on today's teaching and learning of the English language.

The Computer and Internet:

Prescriptive/Descriptive Approaches to Learnin Globalization is a relatively recent term used to describe the changes in societies and the world economy that result from dramatically increased international trade and cultural exchange. It was first used in economics to describe the increase of trade and investing due to the falling of barriers and the interdependence of countries. In specifically economic contexts, it is often understood to refer almost exclusively to the effects of trade, particularly trade liberation or "free trade". However, this term as a concept is being used now in a wider way to describe all aspects of global human existence - social, cultural, educational and political. It is a process by which the experience of everyday life, marked by the diffusion of commodities and ideas, is becoming standardized around the world. Today's definition of the term comprise of factors that have contributed to globalization including increasingly sophisticated communications (in all levels), transportation technologies and services, mass migration and the movement of peoples and languages. It comes to define a level of economic, social and cultural activities and that have outgrown national borders and markets through either industrial combinations and commercial groupings that cross national frontiers, international agreements that reduce the cost of doing business in foreign countries, or cultural influences of certain societies on others.

Globalization is believed by some to lead to an end of a cultural diversity as it imposes sameness in the countries of the world; where everyone in the world is likely to drink Coca-Cola, eat American junk food, and watch American movies. Similarly, there has been a widespread belief that the Internet is bad for the future of many languages and enables rich (or technology able) countries to take monopoly over the content generated on the Internet and that it becomes a form of cultural and linguistic imperialism in which western values dominate. In this scenario, it was also argued that the Internet must evolve its own principles and standards in order to grow and maintain as newly emerging linguistic medium. Traditionally, the approaches used to study languages have been prescriptive and descriptive. Prescriptivism represents the view that one variety of language has an inherently higher value than others, and that this variety of language ought to be imposed on the whole of the speech community. It usually prefers a version of the standard written language, which most closely reflects the literary style of great classics in a language. Those who speak or write in a standardized variety are termed to be using the language 'correctly'; those who do not are termed to be using it 'incorrectly'. An example for correct usage of grammar in English is 'Never begin a sentence with an and'. An example for spelling is that 'There must always be an in encyclopedia', etc. The prescriptive approach ignores the realities of everyday usages of

language, where most people do begin sentences with an and, and do not put the a in the spelling of encyclopedia.

The descriptive approach, by contrast, does not condemn usages that do not follow the standardized rules of language set by linguistics. Rather, it describes the variations in usage found within a language, and explains the reasons for variations in usages. The American usage favors the spelling 'encyclopedia', whereas, traditional British usage favors the spelling 'encyclopedia'. Due to the dominant influence of the USA on the UK during the twentieth century, the American spelling was increasingly accepted and found in British publications. Descriptivist's do not like the narrow-minded intolerance and misinformed purism of prescriptivists. Correspondingly, prescriptivists, do not like the all-inclusiveness and egalitarian philosophy of descriptivist's, which they interpret as a lack of responsibility towards what is best in a language (Crystal, 2001). Even after many years, the controversy over these linguistic approaches remains with the arguments being passed on by each generation, and refueled by the new (technological) developments within societies, such as broadcasting and the Internet. What should be of interest to either teachers or learners, in the fast-developing Internet literatures, is to see the way writers are struggling to maintain a bent which is naturally descriptive and egalitarian in character while recognizing a prescriptive argument to impose regularity and consistency on a world which otherwise might spiral out of control (Crystal, 2001). For example, according to our anecdotal evidence, short or instant messages (SMS) such as good nite (good night), so wot (so what), @home (at home), etc. were commonly-used daily expressions in England. How can anyone say that such short or instant messages are not acceptable or incorrect at least colloquial English. From the above discussion, it appears that in the 21st century, speakers of English may increasingly divert from what they have been taught is correct usage of language.

Conclusion:

With the advent of computers and the rapid changes brought about by globalization and technological development, teachers need to understand that they are entering, or have already entered the biggest language/linguistic revolution ever. Many people have learned to meet the demands of the new Internet conditions, such as e-mails, chat groups, Web pages, etc.

References:

1) *Sha, Nila & Ambi Sinroja (2006), English in India, Issues and approaches, Creative Book, New Delhi.*

2) *Anderson-Inman, L., & Horney, M.A. (1998). Transforming text for at-risk readers. In D. Reinking, M.C. McKenna, L.D. Labbo, & R.D. Kieffer (Eds.), Handbook of literacy and technology: Transformations in a post-typographic world (pp. 15-43). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.*

3) *Crystal, D. (1997). English as a global language. Cambridge: Cambridge University Press.*

4) *MC. Keachie (2008) "Improving college teaching", New York.*

5) *American Management Association International. (1998). E-Mail tops telephone, say HR at 69th annual human resources conference. http://www.amanet.org/survey/hrc98.html*

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

Women Entrepreneurship in India

Prof. Sandhya Wankhede
Assistant Professor, Department of Commerce
SRBT Mahavidylaya, Mouda, Dist, Nagpur

Introduction:

Women entrepreneurship is considered as an important tool in woman empowerment in India. There is increase in woman participation in business field as an employee, business partner, business owner or entrepreneurs. Further business owned by woman are playing more important role in Indian society and inspiring others.

The government of India also made provision for special fund for woman who are having business ideas and can avail these funds for starting their own business. The women are encouraged to be financially independent by starting a small business activity to have her own source of income. With the development of Indian society, the status of woman in India has improved and there are many women holding high position in Government, as well as corporate sector.

Today woman is so deft and self sufficient that she can be easily called a superwoman, juggling many fronts single handedly. They are now fiercely ambitious and are proving their metal not only on the home front, but also in their respective profession.

Definition of Women Entrepreneur:

As an enterprise owned and controlled by a woman having a minimum financial interest of 51% of the capital and giving at least 51% of employment generated in the enterprise to women. ---- Government of India

Latest Literature on Women Entrepreneurship:

Women have broken down the glass ceiling of the traditional thought long prevailing in world and have emerged as successful entrepreneurs. These days India has been the depiction of women in the top echelons of banking and financial services and many more sectors and even has emerged as powerful entrepreneurs. Women in India have already started to follow the direction that the women of the western world took more than eighty years ago. Women are increasingly becoming conscious of their existence, their rights & their work situations. (NIIR Board of Consultants & Engineers 2009). Kain and Sharma (2013) stated in their paper that many women want post-start-up support that is accessible after trying out the skills learned in earlier training. Mentoring is one method of providing this support, which can be very effective as it addresses the specific problems faced by the individual entrepreneur. The support can include individual as well as group-based assistance directed at specific problems where mentors serve as role models. Vijayakumar and Jayachitra (2013) Women are willing to take up business and contribute to the nation's growth. Their role is being recognized and steps are taken to promote women entrepreneurship. Resurgence of entrepreneurship is the need of the hour. Women entrepreneurs must be moulded properly with entrepreneurial traits and skills to meet changing trends and challenging global markets, and also be competent enough to sustain and strive in the local economic arena. Today, more women than

ever before earn a better living than previous generations in India's history. They are on the wheel of increasing entrepreneurship and business ideas. Not only in cities but small town's women have courage and spirit to start their businesses. At present, there are more than 1.3 million women entrepreneurs with their businesses and this number is more than any other nation worldwide except the China and US. Moreover, there are many other initiatives from government and non-government organisations that are supporting women to achieve their entrepreneurial goals and making efforts to encourage hidden talent of women. There are banks and non-banking finance companies in India that are lending at low rate of interest for women entrepreneurs. (Rita G. Chauhan http://www.businessex.com)

Women and Entrepreneurship Development

Development of entrepreneurship and related skill and talent are crucial for the developing economies like India, specially when half of its population consist of woman. The social, educational and economic environment in India has undergone a sea changes during the last two decade. With the changing social structure and rising cost of living, the perception of society towards working woman has changed not only in urban but also in rural areas. There is a growing realization that both quantity and quality of women entrepreneurs is of atmost significance for achieving the goal of economic development and such woman entreprenrs can fully exploit the potential available resources and can change social perspective towards women in Indian society. Their skill, knowledge and business acumen shows why women established and manage organized industries and take up challenging venture.

Though business as an economic institution which involve risk and uncertainties, demands high degree of commitments and time. In india as a convection women have been looking after the institution of family, some studies of opinion pointed out that women must be encourage for business but not at all at the cost of institution of family.

Jawaharlal Nehru quote 'when a women move forward, the family moves, the village moves and the nation moves.' Growth of women entrepreneurs can be a vehicle of socio-economic empowerement and play powerful role in confidence building and creating awareness in other women to promote self reliance.

India's Top Entrepreneurs

Indra Nooyi- chairman and CFO of the second largest food and beverage business, PepsiCo

Naina Lal Kidwai- Group General Manager and Country Head of HSBC India

Kiran Mazumdar Shaw- founder Chairman and Managing Director (CMD) of Biocon Limited

Chanda Kochar- the MD & CEO of india's largest private bank ICICI Bank.

Indu Jain- chairperson of India's largest and most powerful media house - The Times Group.

Simone Tata- Lakme Chairperson (Present), Trent Limited

Ekta Jeetendra Kapoor - Indian TV and film producer and Joint Managing Director and Creative Director of Balaji Telefilms

Swati A. Piramal- Vice Chairperson of Piramal Life Sciences Limited and Director of Piramal Healthcare Limited.

Radhika Roy - Indian media baron and co Chairperson and Managing Director, NDTV.

Other than above there are many young lady who have recently engaged in startups, some of which:

Pooja Warier - Co-Founder of UnLtd. India & Bombay Connect

Leila Janah - Founder & CEO of Samasource

Ajaita Shah - Founder & CEO of Frontier Markets

Shital Shah - Founder of Think Change India

Saloni Malhotra - Founder of DesiCrew

What let such youngest women to start their own business is their ability to manage in diversity, creativity and as good as men on parameters of hard work, intelligence quotient (IQ) and leadership traits. This avenue provides them a new way for more women to enter and stay in the workforce.

Conclusion:

On the one part, In spite of growing number of female entrepreneurs, the share of female entrepreneurs is still significantly low when compare to their participation rate. In India women have much less access to education, job, income and power than men. Even after six decade of planned development, Indian women have not achieved expected success in the mainstream of life. Our country will not have a competitive edge over others until and unless the status and role of women is improved. On the other part the number of women setting up small independent business such as clinics, nursing homes, small boutiques, small manufacturing etntrprise etc is increasing. They have their own person choices and the courage to undertake new venture.

References:

1] http://smallb.in/%20/fund-your-business%20/additional-benefits-msmes%20/women-entrepreneurship

2] http://en.wikipedia.org/wiki Female_entrepreneur

3] http://www.womenentrepreneursindia .com/

4] http://www.fiwe.org/

5] http://www.entrepreneur.com/landing/224637

6] http://wowfactor.asia/wow-factor-list-of-women-entrepreneurs-from-india-on-twitter/

7] https://www.techinasia.com/10-women-entrepreneurs-india-smashed-glass-ceiling/

8] http://www.thenextwomen.com/2013/02/20/10-upcoming-female-social-entrepreneurs-india

9] http:/ articles.economictimes.indiatimes. com/2014-03-09/news/48029445 _1_women-entrepreneurs-more-women-mumbai-angels

10] http://www.niir.org/books/book/opportunities-for-women-entrepreneurship-with-project-profiles-2nd-edition-niir-board-consultants-engineers/isbn-9788178331300/zb,,1b,a,0,0,a/index.html

11] Kain and Sharma (2013) Women Entrepreneurship Education Need for Today, http://apeejay.edu/aitsm/journal/docs/ajmst-010108oct13.pdf

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

नागपूर जिल्ह्यातील लिंबूवर्गीय फलोत्पादन योजनांचा अभ्यास

प्रा. लिलाधर धनसिंग खरपुरिये
बॅरि. शेषराव वानखेडे महाविद्यालय
मोहपा, ता.कळमेश्वर, जि.नागपूर

प्रस्तावना :-

भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषीक्षेत्रास अतिशय महत्त्वाचे स्थान असून या क्षेत्राच्या विकासावरच देशातील औद्योगिक विकास व आर्थिक विकास अवलंबून आहे. देशाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ५६ टक्के लोक आजही उपजिविकेकरिता कृषीक्षेत्रावरच अवलंबून आहे. विषेशतः हे लोक खेडयात राहतात. कृषी व कृषी संलग्न कार्यात गुंतलेली असतात व अंगमेहनतीची कामे करतात. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार देशातील एकूण लोकसंख्येपैकी ६८.८४ टक्के लोक ग्रामीण भागात राहतात व या लोकांपैकी ९० टक्क्याहून अधिक लोक उदरनिर्वाहाकरिता कृषीवर अवलंबून असतात. तसेच देशातील एकूण श्रमशक्तीपैकी ५२ टक्क्याहून अधिक श्रमशक्ती शेती व्यवसायात गुंतलेली असून त्यांची आर्थिक स्थिती कमकुवत आहे. याचाच एक भाग भारतीय शेतकरी आहे. म्हणून शेतीचा व शेतकऱ्यांच्या सर्वांगीण विकासाकरिता कृषीक्षेत्राच्या विकासाला प्राधान्य देणे काळाची गरज आहे. या करिता व्यापारी, दलाल व सावकार यांच्याकडून होणारी लुट थांबविणे आवश्यक आहे. आर्थिक प्रगती कितीही झाली तरी त्याचा फायदा गरजवंतांना मिळणे आवश्यक आहे. या संदर्भात प्रो.कोल व हूबर हे अर्थशास्त्रज्ञ म्हणतात की, संपूर्ण अर्थव्यवस्थेच्या विकासाकरिता सर्वप्रथम कृशीचा विकास होणे आवष्यक आहे आणि जर एखाद्या अविकसीत क्षेत्रामुळे दुस-या क्षेत्राच्या विकासात अडचण येत असेल तर ते अविकसीत क्षेत्र कृषीच असेल,जे इतर क्षेत्राच्या विकासात अडचण निर्माण करित आहे. म्हणून पीक व पीक लागवड पध्दतीत बदल, नवीन तंत्रज्ञानाचा उपयोग, विपणन व्यवस्थेत सुधारणा, सिंचन व्यवस्थेत बदल होणे आवष्यक आहे.

महाराष्ट्र सरकारने इ.स. १९७२-७३ मध्ये रोजगार हमी योजना सुरू केली. या योजनेनुसार महाराष्ट्रातील कोणत्याही प्रौढ व्यक्तीस अकुशल शारीरिक काम देण्याची हमी सरकारने घेतलेली असते. या योजनेचा उद्देश ग्रामीण भागातील आर्थिकदृश्टया कमकुवत असलेल्या वर्गाला विषेशतः भूमिहीन शेतमजूर व अत्यल्प भूधारक षेतकऱ्यांना मदत करणे हा आहे. महाराष्ट्रातील हवामान, शेतीविषयक पर्यावरण संबंधीत प्रश्न, ग्रामीण भागात रोजगार निर्मिती व पीक रचना या सर्व गोष्टीचा विचार केल्यास फळबाग लागवडीस राज्यात भरपूर संधी आहे. हे लक्षात घेता शेतकऱ्यांची आर्थिक प्रगती घडविणे व पडीत जमिनीचा विकास करणे. या हेतुने रोजगार हमी योजनेशी निगडीत फळबाग लागवड कार्यक्रम राज्यात १९९०-९१ मध्ये तत्कालीन मुख्यमंत्री व भारत सरकारचे माजी कृषीमंत्री मा.ना.शरदचंद्रजी पवार यांच्या दूरगामी व दूरदृष्टी धोरणाने ही योजना अंमलात आली.

महाराष्ट्रातील चार विभागांपैकी विदर्भ एक विभाग आहे. विदर्भाचे भौगोलिक क्षेत्र ९७.३३ लाख हेक्टर असून पीक लागवडी खालील क्षेत्र ६०.२७ लाख हेक्टर व पडित जमीन ४.१२ लाख हेक्टर आहे. ओलिताची सोय फक्त १३.३५ टक्के क्षेत्रावर असल्यामुळे मुख्यतः कोरडवाहू शेती प्रचलित आहे. परंतु, विदर्भातील ११ जिल्ह्यांपैकी नागपूर जिल्ह्यात जमीन व हवामान लिंबूवर्गीय फळांना खूप पोषक आहे. लिंबूवर्गीय फळामध्ये संत्रा, मोसंबी व कागदी लिंबू ही प्रमुख फळे आहेत. प्रस्तुत अध्ययन या तिन्ही फळापर्यंत मर्यादित आहे. तेव्हा फलोत्पादन योजनांचा या फळांच्या लागवडीवर, उत्पादनावर व उत्पादकांच्या उत्पन्नावर काय परिणाम झाला हे अभ्यासण्याचा प्रस्तुत लेखात प्रयत्न केला आहे.

लिंबूवर्गीय फळांचा इतिहास :-

फळे मानवांचे अन्न म्हणून प्राचीन काळापासून ज्ञात आहे. आपल्या वेद पुराणात व धार्मिक ग्रंथात फळांचा उल्लेख आढळतो. चरकसंहिता व सुश्रृतसंहिता या वैद्यकविषयक ग्रंथात अनेक

फळांचा उल्लेख आहे. लिंबूवर्गीय फळप्रकारात अनेक फळे येत असली तरी संत्रा, मोसंबी व कागदी लिंबू ही प्रमुख फळे आहेत. लिंबूवर्गीय फळांची लागवड अतिप्राचीन काळापासून भारत, चीन व हिमालयाच्या पायथ्याशी असलेल्या भागात होत आहे. ख्रिस्तासन सुरू होताच या फळाची लागवड भारतातुन इतर देषात प्रसारीत होवु लागली. ह्युम नामक शास्त्रज्ञाच्या मते, रूटेसी घराण्यातील ७८ प्रकारची लिंबूवर्गीय फळझाडे भारतात दिसून येतात. संत्रामधील काही प्रकार मोगलसम्राट काळापासून समोर आलेले आहेत. शान नावाचे लोक चीन मधील येन्ना प्रांतातून दक्षिण पूर्व आसाम प्रदेशात ख्रिस्ताच्या काळात आले. त्यांनी आपल्या बरोबर संत्राच्या ब-याच जाती येथे आणल्यात. संत्रा फळाचा प्रसार सुमारे २०० ते २५० वर्षे ख्रिस्तपूर्व असून भारतातून तो यूरोप व अमेरिकेत झाला आहे. नागपूरचे राजे रघुजी भोसले यांनी १८ व्या शतकाच्या शेवटी म्हणजे सुमारे २०० वर्षापूर्वी औरंगाबादवरून संत्राची रोपे आणून नागपूरला लावली.

मोसंबी किंवा गोड नारंगी या फळाचे मूळ स्थान दक्षिण स्पेन किंवा कोचीन चायना हे असून हजारो वर्षापूर्वी तेथून ते भारतात प्रसारित झाले, असे मानल्या जाते. भारतातून मोसंबी फळाचा प्रसार पुढे पूर्व आफ्रिका व आफ्रिकातून युरोपमध्ये पोर्तुगिज व इतर खलाशांच्या मार्फत झाला असे समजण्यात येते. कागदी लिंबूचे मुळस्थान मलेशीया असून ते युरोपमध्ये १७ व्या शतकात प्रसारित झाले. पुढे मलेशियातून ते दक्षिण अमेरिकेत पोहचले. जाड लिंबू किंवा लेमन हे मूलतः भारतातील असून नंतर त्याचा इतर देषात प्रसार झाला. देशात फलोत्पादनात महाराष्ट्र राज्याचा दुसरा क्रमांक लागतो. भारताच्या एकूण फलोत्पादनात महाराष्ट्राचा हिस्सा १४ टक्के आहे. राज्याच्या एकूण क्षेत्रफळापैकी २४ टक्के क्षेत्रावर फळउत्पादन घेतले जाते. लिंबूवर्गीय फळांच्या उत्पादनात मात्र राज्य पहिल्या क्रमांकावर आहे. लिंबूवर्गीय फळात अत्यंत महत्वाचे फळे संत्रा, मोसंबी व कागदी लिंबू हे आहेत. तेव्हा नागपूर जिल्ह्यात २००० ते २००९ या अध्ययन काळात फलोत्पादन योजनेमुळे लिंबूवर्गीय फळांच्या लागवड क्षेत्रात, उत्पादनात व शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात काय बदल झाले, हे अभ्यासणे आवष्यक आहे.

अध्ययनाची उद्दिष्टये :-

१) लिंबूवर्गीय फळांच्या लागवड क्षेत्राचा व उत्पादनाचा अभ्यास करणे.

२) लिंबूवर्गीय फळप्रक्रिया केंद्राचा अभ्यास करणे

३) लिंबूवर्गीय फळांच्या बाजारभाव व विक्रीव्यवस्थेचा अभ्यास करणे.

४) लिंबूवर्गीय फळांच्या क्षेत्रातील समस्या सांगून उपाय सूचविणे.

संशोधन पध्दती :-

प्रस्तुत संशोधनाकरिता प्राथमिक माहिती सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर करून गोळा करण्यात आली आहे. याकरिता प्रष्नावली, अनुसूची व मुलाखती या तंत्राचा उपयोग केला गेला. नागपूर जिल्ह्यातील १३ तालुक्यातून ६५० लिंबूवर्गीय फळ उत्पादक षेतकऱ्यांची निवड करण्यात आली. या निवडीसाठी साधा यादृच्छिक नमुना पध्दतीचा उपयोग केला गेला. या पध्दतीनुसार प्रत्येक तालुक्यातून १० गावे आणि प्रत्येक गावातून ०५ लिंबूवर्गीय फळ उत्पादक घेतलेले आहेत.

नागपूर जिल्ह्यातील लिंबूवर्गीय फळांच्या लागवडीखालील क्षेत्र व उत्पादन :-

वर्ष	संत्रा		मोसंबी		कागदी लिंबू	
	लागवड क्षेत्र	उत्पादन	लागवड क्षेत्र	उत्पादन	लागवड क्षेत्र	उत्पादन
2000—01	32601.27	82152.14	1988.45	9309.30	337.70	843.55
2001—02	30868.47	23597.68	2108.45	9847.85	366.60	913.55
2002—03	22647.58	106638.50	2212.16	10873.52	417.83	1018.10
2003—04	22926.81	74972.47	2494.36	12831.07	467.74	1144.13
2004—05	22303.47	160633.61	4194.73	27002.20	452.26	1605.43
2005—06	18703.98	140256.42	4304.34	30044.48	506.63	797.38
2006—07	20166.68	116101.17	3681.04	25418.49	537.83	1932.03
2007—08	19365.20	69973.85	3826.88	21161.30	376.18	813.31
2008—09	25324.58	50140.00	3817.25	16400.00	392.03	815.20
एकूण	**214508.04**	**824465.84**	**28627.66**	**162888.21**	**3854.80**	**9883.03**
सरासरी	**23834.23**	**91607.32**	**3180.85**	**18098.69**	**428.31**	**1098.11**

क्षेत्र-हेक्टर/उत्पादन-मेट्रीक टन

स्त्रोत : जिल्हा अधिक्षक, कृषी अधिकारी कार्यालय नागपूर

प्रस्तुत सारणीवरून असे दिसून येते की, अध्ययन काळ २००० ते २००९ या वर्षात संत्रा फळाचे एकूण लागवड क्षेत्र २१४५०८.०४ हेक्टर असून सरासरी लागवड क्षेत्र २३८३४.२३ हेक्टर इतके आहे. तर एकूण उत्पादन ८२४४६५.८४ मेट्रिक टन आहे व सरासरी उत्पादन ९१६०७.३२ मेट्रिक टन आहे. मोसंबी फळाचे एकूण लागवड क्षेत्र २८६२७.६६ हेक्टर असून सरासरी लागवड क्षेत्र ३१८०.८५ हेक्टर आहे. एकूण उत्पादन १६२८८८.२१ मेट्रिक टन असून सरासरी उत्पादन १८०९८.६९ मेट्रिक टन आहे. कागदी लिंबूचे एकूण लागवड क्षेत्र ३८५४.८० हेक्टर आहे व सरासरी लागवड क्षेत्र ४२८.३१ हेक्टर इतके आहे. एकूण उत्पादन ९८८३.०३ मेट्रिक टन असून सरासरी उत्पादन १०९८.११ मेट्रिक टन आहे.

थोडक्यात प्रस्तुत सारणीचा अभ्यास करता असे निदर्शनास आले की, फलोत्पादन योजनेअंतर्गत संत्रा फळाची सर्वाधिक लागवड झाली आहे. या फळाची उत्पादकता प्रतिहेक्टर ३.८४ मे.टन आहे. मोसंबी फळाची उत्पादकता प्रतिहेक्टर ५.६९ मे.टन असून कागदी लिंबूची उत्पादकता प्रतिहेक्टर २.६५ मे.टन आहे. म्हणजेच मोसंबी फळाची उत्पादकता इतर दोन फळांपेक्षा जास्त आहे. म्हणून अलिकडे जिल्ह्यात मोसंबी फळांच्या लागवडीत वाढ होत आहे असे दिसून आले.

फळ प्रक्रिया केंद्र :-

फळ प्रक्रियाव्दारे लिंबूवर्गीय फळातील प्रत्येक भागाचा उपयोग शक्य असल्याने विदेशात जवळजवळ ९५ टक्के फळांवर प्रक्रिया करून त्यापासून टिकाऊ पदार्थ तयार केले जातात. या लिंबूवर्गीय फळांपासून लायमोनिन नावाचे तेल किंवा अर्क मिळतो. हा पेय, मद्य, अत्तरे व सुगंधीद्रव्याच्या निर्मितीत वापरतात. लिंबूवर्गीय फळांच्या सालीमध्ये पेक्टीन भरपूर प्रमाणात असते. कॅन्डी व मार्मालेडमध्ये त्याचा उपयोग केला जातो. त्या सालीपासून लॅक्टिन ॲसिडची निर्मिती केली जाते. फळातील बियांपासून उत्तम प्रतीचे तेल मिळते. बियांची टरफले व रस काढल्यानंतर जो चोथा (कचरा) शिल्लक राहतो. त्यापासून पशु खाद्य तयार केले जाते. लिंबापासून सायट्रिक ॲसिड तयार करतात. या फळांतील हेस्पीरीजन व नारींडीन प्लेवोनाईडस औषधी द्रव्ये , पेय निर्मितीत वापरतात, हे सर्व फळांवर प्रक्रिया केल्यास शक्य आहे. नागपूर जिल्ह्यात मोठया प्रमाणावर लिंबूवर्गीय फळाचे उत्पादन होते. मात्र या फळावर प्रक्रिया करणारे कारखाने उपलब्ध नाहीत. जिल्ह्यात ग्रामीण भागात एकमेव प्रक्रिया कारखाना काटोल तालुक्यात असून कित्येक वर्षापासून तो बंद आहे. परिणामी, फळांच्या विविध भागांचा उपयोग होत नाही व फळांना योग्य भाव मिळत नसल्यामुळे फळउत्पादकांचे फार नुकसान होते, असे दिसून आले.

लिंबूवर्गीय फळांचा बाजारभाव व विक्रीव्यवस्था :-

लिंबूवर्गीय फळांची विक्री जिल्ह्यात कळमना बाजार (पं.जवाहरलाल नेहरू कृशी बाजार समिती, नागपूर) येथे केली जाते. कागदी लिंबूची विक्री मात्र कॉटन मार्केट नागपूर, येथे करण्यात येते. संत्रा मोसंबीची विक्री लिलाव पध्दतीने होत असून लिंबू फळांची विक्री कट्टा किंवा हारा प्रमाणे होते. संत्रा व मोसंबीची विक्रीनंतर दलाल प्रतिटन ५० किलो काट (सूट) घेतात. वेळप्रसंगी एक क्विंटलपर्यंत अधिकची सूट घेण्यात येते. जेव्हा की ही सूट बेकायदेषीर असून फळ उत्पादकांवर हा अन्याय आहे. तसेच दलाल दर षेकडा ८ ते १० रूपया पर्यंत दलाली घेत असतात. शिवाय इतर खर्च ही फळ उत्पादकांकडून वसुल केला जातो. हा खर्च फळ उत्पादकांच्या दृष्टीने अधिक असून हानीकारक आहे.

लिंबूवर्गीय फळांचा बाजारभाव फळांच्या मागणी व पुरवठयावर अवलंबून असतो. बाजारभाव लिलाव पद्धतीने निर्धारित केला जातो. परंतु, संघटित दलाल व व्यापा-यांच्या लॉबीमुळे फळ उत्पादकांना त्यांच्या फळांकरिता योग्य भाव मिळत नाही. तसेच फळांच्या हमी भावाचा अभाव असल्यामुळे प्रचलित भावानेच फळांची विक्री करावी लागते. परिणामी, फळ उत्पादकांचे अतोनात नुकसान होते, असे निर्दर्शनास आले.

लिंबूवर्गीय फळांच्या क्षेत्रातील समस्या :-

१. फळझाडांच्या लागवडीकरिता रोगग्रस्त व निकृष्ट जातीच्या कलमांचा पुरवठा केला जातो.
२. फलोत्पादन योजनांतर्गत मिळणारे अर्थसहाय्य अपूर्ण व चुकीच्या पध्दतीने वितरित केले जाते.
३. फळझाडांची लागवड अयोग्य जमिनीत केली जाते.
४. फळबागांना पाणी देण्याकरिता पर्याप्त सिंचन साधने उपलब्ध नाही.
५. सिंचनाकरिता आधुनिक ठिबक व तुशार सिंचन पध्दतीचा वापर कमी केला जातो.

६. वीज कपातीमुळे फळबागांना नियमित पाणी पुरवठा होत नाही.

७. रासायनिक खताच्या कमतरतेमुळे फळबागात सूक्ष्म अन्नद्रव्याची कमतरता निर्माण होऊन उत्पादन घटते.

८. जास्त काळपर्यंत फळे झाडांवर ठेवली जात असल्यामुळे झाडांची कार्यक्षमता कमी होते.

९. बुरशीसारख्या रोगांचा फळबागेत मोठया प्रमाणात प्रादूर्भाव आहे.

१०. शासकीय शिफारशींप्रमाणे फळबागेची मशागत करण्यात येत नाही.

११. रोग व किडीचा बंदोबस्त करण्याकरिता पीक संरक्षण उपायांचा अवलंब करण्यात येत नाही.

१२. फळांची विक्री करण्याकरिता राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठांची कमतरता आहे.

१३. फळबागेतील मातीचे परीक्षण केले जात नाही.

१४. फळांच्या हमीभावाचा अभाव आहे.

१५. फळांवर प्रक्रिया करणाऱ्या कारखान्यांचा अभाव आहे.

१६. पक्के तसेच डांबरी रस्त्यांची दैनावस्था आहे.

१७. हवामानावर आधारीत पीक विमा योजनेची सुरक्षित रक्कम कमी असून शेतकऱ्यांवर विम्याचा हप्ता अधिक आहे.

उपाययोजना :-

१. फलोत्पादन योजनांचा लाभ समाजातील गरिब, गरजवंत श ेतकऱ्यांना प्रथम मिळाला पाहीजे, जसे-विधवा महिला शेतकरी, अपंग षेतकरी किंवा त्यांचे कुटुंबातील सदस्य व अत्यल्पभूधारक शेतकरी यांना प्राधान्य द्यायला पाहीजे.

२. शासनाव्दारे फलोत्पादन योजनेमार्फत देण्यात येणारे अर्थसहाय्य वेळेवर व सारख्या दोन हप्त्यात द्यायला पाहिजे.

३. फलोत्पादन योजनेमार्फत निरोगी व चांगल्या जातीच्या लिंबूवर्गीय फळझाडांच्या कलमा पुरविण्यात याव्यात. रोपवाटिकाधारक रोगग्रस्त कलमा पुरवित असल्यास असे करणाऱ्यांवर फौजदारी गुन्हे दाखल करावे.

४. फळांच्या लागवडीकरिता नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर व प्रषिक्षण शिबीराचे आयोजन करावे.

५. जास्तीत जास्त फळउत्पादक षेतक-यांनी आधुनिक सिंचन पध्दतीअंतर्गत ठिबक व तुशार सिंचन पध्दतीचा वापर करावा.

६. फळउत्पादकांनी फळझाडे लावण्यापूर्वी मातीचे परीक्षण करावे.

७. फळउत्पादकांनी लागवड योग्य जमिनीतच फळझाडांची लागवड करावी. चोपण किंवा पाणी साचणा-या जमिनीत फळझाडांची लागवड करू नये.

८. फळउत्पादकांनी जास्तीत जास्त फळझाडांना रासायनिक खते व सूक्ष्म अन्नद्रव्ये पाण्याच्या माध्यमातून ठिबक सिंचन पध्दतीने द्यावीत

९. फळउत्पादक शेतक-यांनी शासकीय शिफारशिप्रमाणे जमिनीची मषागत करून फळझाडांची लागवड करावी.

१०. अधिकभाव मिळण्याच्या आशेने फळांची तोडणी न लांबविता ती योग्य वेळेवर करावी.

११. रोग व किडीचा बंदोबस्त करण्याकरिता शासनाने बुरशीनाशक आषधींचा पूर्ण अनुदानावर वाटप करावा.

१२. फळउत्पादक षेतक-यांनी फळझाडांवर वेळेवर औषधी फवारणी करावी.

१३. शासनाने लहान-लहान कोल्हापूरी बंधारे बांधावे, विहीरीचे पुनर्भरण करावे व फळउत्पादकांनी या कार्याला सहकार्य करून पाण्याची पातळी वाढविण्यास मदत करावी.

१४. शासनाने लिंबूवर्गीय फळांच्या विक्रीकरिता राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठांची व्यवस्था करून द्यावी.

१५. शासनाने बाजारातील लिलाव पध्दत, काट यांच्यात सुधारण करावी.

१६. शासनाने लिंबूवर्गीय फळांना हमीभाव जाहीर करावा.

१७. शासनाने ग्रामीण भागात फळांच्या साठवणूकीकरिता शीतगृहाची व्यवस्था करावी. तसेच शीतगृहातील फळांवर बॅंका कर्ज देतील अशी व्यवस्था करावी.

१८. फळांवर प्रक्रिया करणारे बंद कारखाने सुरू करावेत तसेच नवीन कारखाने उभारावेत.

१९. फळांच्या वाहतुकीकरिता चांगले रस्ते तयार करून द्यावेत.

२०. शासनाने मॅग्नेशियम, लोह, झिंक, ताग, मॉलिबेडनम, बोरॉन व मॅग्नीज या सूक्ष्म अन्न द्रव्याचा पुरवठा पूर्ण अनुदानावर करावा.

२१. ग्रामीण भागात षासनाने वीजकपात कमी करावी.

२२. राज्यशासनाने फळपीक योजनेची संरक्षित रक्कम वाढवून द्यावी व विम्याची २० टक्के रक्कम फळ उत्पादकांनी, ५० टक्के केंद्र शासनाने व ३० टक्के राज्यशासनाने भरावी.

सारांशः-

नागपूर जिल्ह्यात २००० ते २००९ या अध्ययन काळात फलोत्पादन योजनांमुळे लिंबूवर्गीय संत्रा, मोसंबी व कागदी लिंबू या फळांच्या लागवड क्षेत्रात व उत्पादनात वाढ झालेली आहे. मात्र सर्वाधिक लागवड संत्रा फळांची झाली आहे. तसेच अलिकडे जिल्ह्यात मोसंबी फळांची लागवड मोठया प्रमाणावर होत आहे. तर थोड्या फार प्रमाणात कागदी लिंबूचीही लागवड झालेली आहे. संत्राफळाची लागवड अधिक असल्यामुळे या फळांचे उत्पादन सुध्दा अधिक आहे. मात्र उत्पादकतेच्या बाबतीत मोसंबी हे संत्रा फळाच्या समोर आहे. मोसंबी फळाची प्रतिहेक्टरी उत्पादकता ५.६९ मे.टन असून संत्रा फळाची उत्पादकता प्रतिहेक्टरी ३.८४ मे.टन आहे तर लिंबू फळाची उत्पादकता प्रतिहेक्टरी २.५६ मे.टन आहे. जिल्ह्यात फलोत्पादन योजनेअंतर्गत नरखेड, काटोल व कळमेश्वर या तालुक्यात मोसंबी फळाची अधिक लागवड झाली आहे. तसेच मोसंबी फळाच्या लागवडीचे दुसरे कारण म्हणजे संत्रा व कागदी लिंबूपेक्षा मोसंबी फळाला येणारा कमी उत्पादन खर्च होय.

वर्तमान स्थितीत फलोत्पादन योजनांमुळे लिंबूवर्गीय संत्रा, मोसंबी व कागदी लिंबु फळाच्या लागवड क्षेत्रात व उत्पादनात वाढ झाली असली तरी अपेक्षित लक्ष्य गाठता आले नाही. कारण फळ उत्पादकांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा झालेली नाही. कारण त्यांना योजनेचे पूर्ण अनुदान मिळाले नाही. रोगग्रस्त कलमांचा पुरवठा करण्यात आला. तसेच फळांच्या हमीभावाच्या अभावामुळे त्यांच्या फळांना योग्य भाव मिळत नाही. दलाल व व्यापारी कमिशन, काट (सुट) च्या माध्यमातून फळ उत्पादकांची लुट करतात. फळ उत्पादक असंघटित आहे. फळांच्या निर्यातीला संधी नाही, फळ प्रक्रिया केंद्र नाही. अषा परिस्थितीचा फायदा दलाल व व्यापारी घेतात. कमीत कमी किंमतीला फळे खरेदी करून अधिकाधिक किंमतीला इतर राज्यात विकून जास्त नफा मिळवितात. दरषेकडा ८ ते १० रूपयापर्यंत कमिशन घेतात. म्हणून फलोत्पादन योजनांचा खरा फायदा फळ उत्पादकांना मिळण्याकरिता फळांच्या लागवड व उत्पादन वाढीबरोबर विपणन व्यवस्थेत सुधारणा होणे आवष्यक आहे. यास्तव, महाराष्ट्र शासनाने फळ उत्पादकांच्या समस्येकडे विषेश लक्ष देऊन त्यांच्या समस्या सोडवून फलोत्पादन योजना सार्थक करावी.

संदर्भसूची :-

१. *नाफडे, डॉ.अरूण, व्यावसायिक फलोत्पादन, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशने, विजय नगर, पुणे,२००६.*

२. *काटोले, रवींद्र, संत्रा लागवड व प्रक्रिया उद्योग, गोडवा कृषी प्रकाशन, पुणे,२०१०*

३. *कदम, डॉ.बी.ए., मोसंबी लागवड व प्रक्रिया, साहित्यविश्व प्रकाशन, पुणे, २००८.*

४. *चौधरी, के.जी., लिंबूवर्गीय फळझाडे, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, विजयानगर, पुणे, १९९०.*

५. *आवाळे, मनोज, केंद्र व राज्य शासनाच्या शेती विकासाच्या योजना व विविध पुरस्कार, कृशीदूत प्रकाशन, शिवाजीनगर पुणे २००५*

६. *कापसे, डॉ.भगवानराव, शेतकरी मासिक, कृषी आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे, २००९*

७. *जिल्हा अधिक्षक, कृशी अधिकारी कार्यालय, नागपूर.*

८. *Indian Horticulture Database 2010, government of India.*

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

कृषी विपणन : समस्या व उपाय योजना

प्रा. डॉ. रमेश निखाडे
विद्या विकास कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
समुद्रपूर जि. वर्धा

प्रस्तावणा :

भारतीय अर्थव्यवस्था कृषी प्रधान आहे त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचा प्रश्न हाताळतांना कृषी क्षेत्राकडे दूर्लक्ष करून चालणार नाही. देशातील ७० टक्के जनता प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे कृषी व्यवसायावर निर्भर आहे देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात कृषीचा फार मोठा वाटा आहे. आज जागतीकीकरण व मुक्त व्यापाराचा सामना करण्यासाठी कृषी क्षेत्राला संरक्षण दिल्याशिवाय पर्याय नाही. देषात कृषी मालाच्या विपणनाची समस्या ही प्राचीन काळापासमून चालत आली असुन स्वतंत्र प्राप्ती नंतर सुध्दा ही कायम राहीली. कृषी उत्पादनालाही नियोजन आणी नियमण ह्या बाबींची आवश्यकता आहे. आपल्या देषातील ग्रामिण भागातील मुख्य व्यवसाय कृषी आहे. त्यामुळे शेतक-याला त्याने केलेल्या कष्टाच्या फळास योग्य दर मिळाला नाही. तर त्याचा व्यवसाय नुकसानीत जानार हे निष्चितच आहे. त्यामुळे तो शेती व्यवसाय सोडुन इतर मार्गाला जाईल व त्यामुळे कृषी उत्पादनावर विपरीत परिणाम होणार हे स्पष्ट आहे. स्वतंत्र पूर्वी पासून तर स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर सुध्दा कृषी विपणनावरील समस्यांचा शोध घेण्यात आला व त्यावरील उपाययोजनांसाठी अनेक प्रयत्न करण्यात आले. परंतू आज तागायत कृषी विपणनाच्या समस्या सुटलेल्या नाहीत.

कृषी विपणनाचे महत्व :

भारतातील कृषी विपणनाची पध्दती आज देखील समाधानकारक नाही. कृषी माल म्हणजे देषात उत्पादीत होणारे कृषी क्षेत्रातील सर्व उत्पन्न होय. उदा. उस, कापूस, ज्यूट, धान्य, कडधान्य, तेलबिया, फळे - भाजीपाला इत्यादी होय. प्राचिन काळात वस्तू विनीमय पध्दती अस्तीत्वात होती तेव्हा सर्वात जास्त विपणन हे कृषी मालाचे होत होते. मानवाच्या गरजा मर्यादीत होत्या. औद्योगिक वस्तू उपलब्ध नव्हत्या. त्या काळात वस्तूविनीमय पध्दती यशस्वी होती. परंतू मानवाच्या विकासासोबत वस्तू विनीमय पध्दती कालबाह्य होवून वस्तूचे किंमत पध्दती अस्तित्वात आली.

आज ग्रामिण भागातील अर्थव्यवस्था जिवंत ठेवण्यासाठी कृषी विपणनावर अभ्यास करणे अत्यंत महत्वाचे आहे. देषात कृशी मालाच्या विपणनाचे समस्या प्राचिन काळापासून चालत आली असून स्वातंत्रप्राप्तीनंतर सुध्दा ही समस्या कायम राहीली. यातूनच कृशी बाजारपेठांचा उदय झाला कृशी बाजारपेठांमधील अनेक समस्यांची जसजसी जाणीव व्हायला लागली तसतसी कृषी मालाच्या नियंत्रीत बाजारपेठांचा विकास होत गेला. स्वातंत्र्यापूर्वी इंग्रजांनी सुध्दा अनियंत्रीत कृषी बाजारपेठांच्या समस्यांचा अभ्यास करून बाजारपेठांचा विकास साधण्याचा प्रयत्न केला. स्वातंत्रप्राप्तीनंतर भारत सरकारने अनेक राज्यातील कृषी बाजारपेठांच्या विकासासाठी अनेकदा प्रयत्न केले यातुनच नियंत्रीत बाजारपेठांचा उदय झाला. या बाजारांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी कृषी उत्पन्न बाजार समींत्यांचा जन्म झाला. नियोजन आणि नियमण हे आजचे परवलीचे शब्द झालेले आहे. कोणतेही कार्य यशस्वी होण्यासाठी या दोन सुत्रांचा अवलंब केल्या खेरीज भागत नाही. कृषी उत्पादनालाही हाच न्याय लागू होतो. आपल्या देशातील ग्रामिण भागातील मुख्य व्यवसाय शेती हा आहे. शेतमालाच्या उत्पादकाला म्हणजेच शेतक-याला कृषी मालाचे योग्य किंमत मिळाली नाही तर त्यांचे आर्थिक नुकसान होवून हा व्यवसाय तोट्यात येतो.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीचे महत्व :

मानवी संस्कृतीच्या उत्पत्ती पासून भारताच्या आर्थिक व सामाजिक जिवणात शेतीची भूमिका अत्यंत महत्वाची राहीलेली आहेत. आज इंग्लंड अमेरिका यांसारखे देश अत्यंत प्रगत

आहेत. परंतू या देशांची विकासाच्या मार्गावर वाटचाल सुरू होण्यापूर्वी कितीतरी आधी भारतातील शेतकरी शेतामध्ये राबून जीवनाला आवश्यक अशा सर्व प्रकारच्या वस्तूंचे उत्पादन करीत होते. भारतातील व्यापारी देशामध्ये उत्पादीत होणा-या वस्तू विदेशात विकत होते. ही सर्व क्षेत्रे परस्पर पूरक राहून आपला विकास साधत होती. परंतू ब्रिटीशांच्या आगमणानंतर भारत ब्रिटीश साम्राज्याचा एक भाग बनला. ब्रिटीश शासनाच्या धोरणाने कारागिरांचा वर्ग नाहीसा झाला. ग्रामोद्योग व लघूउद्योगांची पिछेहाट झाली. शेती व्यवसायावर अरिष्ठा आले. षेती व्यवसाय तोट्यात आला.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीची भूमीका पूढील मुद्यांवरून अधिक स्पष्ट होते :

१. 'शेती औद्योगिकरणाचा आधार.

२. आंतरराष्ट्रीय व्यापारात शेतीचे महत्व.

३. वाढती लोकसंख्या व अन्नधान्याची गरज.

४. भांडवल निर्मीतीचे योगदान.

५. कृषीक्षेत्र वित्तव्यवस्थेचा आधार.

६. भारतातील ग्रामिण रोजगारीचा मुख्य स्त्रोत.

७. राष्ट्रीय उत्पन्नाचा मुख्य स्त्रोत.

८. औद्योगिकरणासाठी कच्चा मालाचा मुख्य स्त्रोत.

९. औद्योगिकरणाला पूरक उद्योग.

१०. अन्नधान्याचा मुख्य स्त्रोत.

कृषीमालाच्या विपणन व्यवस्थेतील सद्यःस्थिती :

भारतातील शेतमालाच्या विपणनाची व्यवस्था अनेक वर्षापासून दूर्लक्षीत राहीलेली आहेत. प्रचलित विपणन व्यवस्था ही दोषपूर्ण असल्यामूळे भारतीय शेतक-यावर आपला माल अयोग्य बाजारपेठेत अयोग्य वेळेस व अयोग्य किंमतीत विकण्याचा प्रसंग येतो. त्यामुळे शेतक-यांना आपल्या मालाला योग्य बाजारभाव मिळत नसून त्यामुळे त्याच्या उत्पन्नात फारशी वाढ होत नाही. भारतातील दोषपूर्ण कृषी विपणन व्यवस्था ही गरीब शेतक-यांना दारिद्र्यातच ठेवण्यासाठी कारणीभूत ठरली आहे.

प्रचलित कृषी विपणन व्यवस्थ ही दोषपूर्ण असल्यामुळे, भारतीय शेतक-यांवर आपला माल अयोग्य बाजारपेठेत, अयोग्य वेळेस, व अयोग्य किंमतीवर विकण्याचा प्रसंग येतो. त्यामुळे अहोरात्र परिश्रम करून भारतीय शेतक-यांनी आपल्या शेतीमध्ये उत्पादन वाढविण्याची अगदि पराकाष्ठा केली, तरी त्यांच्या उत्पन्नात फारशी वाढ होत नाही. भारतामधील दोषपूर्ण कृषी विपणन व्यवस्था ही दरिद्री शेतक-यांना कायम दारिद्र्यातच ठेवण्यासाठी कारणीभूत ठरली आहे.

कृशी माल विपणनाच्या प्रचलीत पध्दती :

कृशी माल विपणनाच्या काही प्रचलीत पध्दती पूढील प्रमाणे आहेत. :

१. प्राथमिक बाजार.

२. घाऊक बाजार.

अ) प्राथमीक घाऊक बाजार
ब) दुय्यम घाऊक बाजार
क) मध्यवर्ती घाऊक बाजार

३. नियंत्रित आणि अनियंत्रित घाऊक बाजार अशा प्रकारच्या कृषी माल विपणनाच्या प्रचलीत पध्दती आढळूण येतात.

नियंत्रित बाजार पेठांमधील किंमत निर्धारणाच्या पध्दती :

वेगवेगळ्या बाजारपेठांमध्ये कृशी मालाच्या किंमत निर्धारणाच्या वेगवेगळ्या पध्दतीचा अवलंब केला जातो. त्या खालील प्रमाणे आहेत.

अ) हप्ता पध्दती.

ब) लिलाव पध्दती

क) वाटागाटी पध्दती

ड) किरकोळ बाजारातील विक्री

इ) गावातील फिरते व्यापारी, सावकार, दुकाणदार यांना करण्यात येणारी विक्री.

ह्या पध्दती साधारणपणे कृशी माल विक्रीसाठी वापरण्यात येतात.

कृषी विपणनातील अडचणी व समस्या :

प्रस्तुत शोधप्रबंधात वस्तूविनिमय पध्दतीपासून तर आजच्या

नियंत्रित बाजारपेठेपर्यंत कृषी माल विपणननाबाबत अभ्यास केला आहे. कृषी विपणनातील अडचणी व समस्या खालील प्रमाणे आहेत.

१. शेतमालाच्या विपणन व्यवस्थेचे प्रष्न. :

आजही शेतमालाचे विपणन व्यवस्था ही गंभीर बाब आहे. ग्रामिण भागामध्ये किंबहुणा आदीवासी दुर्गम भागामध्य कृशी मालाच्या विपणनाची समस्या ही स्वतंत्रपूर्व काळात जषी होती तसीच दिसून येत आहे. ग्रामिण भागात ज ठिकाणी वाहतुकीच्या साधनांचा अभाग आहे, नियंत्रीत बाजारपेठा ह्या जास्त अंतरावर आहे, शेतकरी कृशी मालाच्या विपणननाबाबत जागृत नाहीत अषा ठिकाणी कृशी मालाच्या विपणनाच्या समस्या कायम आहेत. आजही ग्रामिण भागातील अशिक्षीत व गरीब षेतकरी आपल्या मालाची विक्री गावातच करतात. गावातील सावकारांना किंवा गावतील व्यापा-यांना आपला माल अत्यंत कमी किमतीत विकतात. त्यामुळे त्यांचे फार मोठे आर्थिक नुकसान होते त्याचबरोबर वजन मापात फसवणूक करणे, चुकारा देण्याकरीता अवाजवी दलाली कापून घेणे, चूकारा देण्यास विलंब लावणे, चुका-याचे लहान-लहान भागात विभाजन करून अनेक दिवसांपर्यत चुका-याची रक्कम देणे इत्यादी समस्या ग्रामिण भागात दिसून येतात.

२. अनियंत्रीत आणि नियंत्रीत बाजारपेठेतील षेतमालाच्या विपणन व्यवस्थेचे प्रष्न :

१. सांकेतीक पध्दतीने मालाची विक्री (लिलाव) करणे.
२. विक्रीसाठी आणलेल्या मालातून बराच माल नमुण्यादाखल काढूण घेणे.
३. अडत, दलाली, हमाली किंवा मापाई यासारखे खर्च अवाजवी दराने आकारणे.
४. चुका-याला विलंब लावणे.
५. वजनमापात लबाडी करणे.
६. कृषी मालाचा लिलाव उघड्या जागेवर करणे.
७. अनावश्यक मध्यस्थ व अडते असणे.
८. नगदी चुका-यासाठी अवास्तविक किंवा जास्तीची अडत आकारणे.
९. शेतक-यांना मानसिक त्रास व अपमानास्पद वागणूक मिळणे.
१०. कृषी उत्पन्न बाजार समीतीतील नियमांची काटेकोर अमलबजावणी न होणे.
११. दाशी घटकांवर कोणतेही कार्यवाही न होणे.
१२. शेतक-यांचे अज्ञान, निरक्षरता व गरिबी यांचा फायदा करून घेणे.

अशा प्रकारे अनियंत्रीत व नियंत्रीत बाजारपेठेत कृशी माल विपणननाबाबत समस्या आढळूण येतात. याबाबतचा सविस्तर अभ्यास करून कृषी विपणनातील अडचणी व समस्यांचा वेध घेण्यात आला. शेतमालाच्या विपणन व्यवस्थेमध्ये आजही अनेक समस्या आढळूण येतात. या समस्या सोडविण्यासाठी १९६३ चा महाराष्ट्र कृषी उत्पन्न खरेदी विक्री (नियमन) अधिनियम १९६७ हे अत्यंत महत्वाचे कायदे महाराष्ट्र षासनाने तयार केले. या कायद्यांमध्ये वेळोवेळी सुधारणा करण्यात आल्या. परंतू कृषी विपणनातील समस्या पूर्णपणे दूर झाल्या नाहीत.

अनियंत्रित बाजारपेठांतील कृषी विपणनातील समस्या :

१. सांकेतिक पध्दतीने मालाची विक्री.
२. विक्रीसाठी आणलेल्या मालातून नमुण्यादाखल बराच माल काढुन घेणे.
३. अडत, दलाली, हमाली किंवा मापाई यासारखे अवास्तविक खर्च आकारणे.
४. चुका-याला विलंब करणे.
५. वजनमापात लबाडी करणे.
६. व्यापारी, दलाल, हमाल यांच्याकडून शेतक-यांची लुबाडनुक करणे.
७. शेतमालाची खेड्यात करण्यात येणारी विक्री.
८. गावातील सावकारांना व दुकानदारांना करण्यात येणारी विक्री.
९. साठवणूकींच्या सोयींचा अभाव.
१०. वाहतुकीच्या साधनांचा अभाव.
११. प्रमाणिकरण व श्रेणीकरण सोयींचा अभाव.
१२. विपणन समाचाराचा अभाव.
१३. शेतमाल विक्रीसंबधीत शेतक-यांमध्ये असलेली उदासिनता.

नियंत्रीत बाजारपेठामधील कृषी विपणनातील समस्या

१. बाजारपेठांमध्ये प्रचलित असणा-या अनुचित पध्दती.

२. पीक हंगामात कमी होणारे बाजार भाव.

३. चुकीची लिलाव पध्दती.

४. खुल्या लिलाव ओट्यावर होत असलेली मालाची विक्री.

५. वजनमापात होणारी लुबाडणूक.

६. अनावश्यक मध्यस्थ व अडते.

७. चुका-यांना होणारा विलंब.

८. नियमांची काटेकोरपणे अमलबजावणी न होणे.

९. दोषी घटकांवर कार्यवाही न होणे.

१०. लवाद समिती व तक्रारनिवारण समितीची अकार्यक्षमता.

११. कृषी उत्पन्न बाजारसमिती व षेतकरी यांच्या मध्ये कोणतेही समन्वय नसने.

१२. शेतक-यांचे अज्ञान, गरिबी व निरक्षरता.

ह्या सर्व समस्या नियंत्रित बाजारपेठांमध्ये आढळुण आलेल्या आहेत.

निष्कर्श :

कृषी विपणनातील अडचणी व समस्या स्वातंत्र्यपूर्व काळाच्या तुलनेत व अनियंत्रीत बाजारपेठांच्या स्थापनेनंतर ब-याच कमी झाल्या असल्या तरी आजही अनेक समस्या अस्तित्वात आहेत. उदा. कृषी मालाची ग्रामीण भागातील विक्री, कृशी मालाची व्यापा-यांकडुन अत्यंत कमी दरात होणारी खरेदी, अवास्तवीक अडत व दलाली, वजन मापात होणारी लुट, वाहतुकीच्या साधंनांचा अभाव, ग्रामीण भागात साठवणूकीची अपूरी व्यवस्था, बाजारपेठांमध्ये प्रामाणिकरण व श्रेणीकरणाच्या सोयींचा अभाव, नियंत्रीत बाजारपेठांची कमी संख्या, शासनाचे कृशी मालाच्या किमतीसंदर्भात असलेले उदासीन धोरण इत्यादी अनेक समस्या आजही शेतक-यांना भेडसावत आहेत.

शासनाचे चुकीचे धोरण, कृषी मालाच्या किमती बाबत असलेली अस्थिरता, कृशी उत्पन्न बाजार समीत्या व शेतकरी यांच्या मधील समन्वयाचा अभाव, नियंत्रीत बाजारपेठांमध्ये होत असलेली षेतक-यांची लुबाडनुक, षेतक-यांना मिळणारा कमी बाजार भाव, वजन मापामध्ये होत असलेली लुबाडणूक, अवास्तविकपणे आकारण्यात येत असलेली दलाली व अडत इत्यादी कारणांमुळे आजही षेतकरी नाडवल्या जात आहे परिणामी षेतक-यांना मिळणारा मोबदला कमी होत आहे त्यामुळे शेतक-यांचे फार मोठे आर्थिक नुकसान होत आहे.

निराकरण व उपाययोजना :

१. बाजारपेठांमध्ये समन्वय यंत्रणा स्थापण करणे -

कृशी बाजारपेठांमध्ये शेतकरी व बाजारपेठा यांच्या मध्ये समन्वय यंत्रणा स्थापण करावी. बाजार समित्यांना जिल्हा, तालुका व ग्राम अशा त्रिस्थरीय योजनेत विकेंद्रीत करून यांची व्यावसायीकता वाढवावी.

२. धान्य विक्रीच्या पक्रीयेत सुधारणा घडवूण आणणे -

खुली लिलाव पध्दती, लिलाव पध्दतीवर व्यपारी व दलाल वर्गाचे अस्तित्व अशा अनिष्ठ पध्दतींचा नायनाट करून विक्री पध्दतीत सुधारणा घडवूण आणावी.

३. मध्यस्थांचे उंच्चाटन करणे -'

बाजारपेठांमध्ये असलेले अनावश्यक मध्यस्थ यांचे उच्चाटन करून प्रत्यक्ष खरेदी पध्दती आणावी.

४. बाजारातील अनिश्ठ प्रथांना पायबंद घालणे -

किरकोळ वजन मापाची पध्दती, नमुन्यादाखल षेतक-यांचा माल काढुण घेणे, ओलावा, कचरा, माती इत्यादींच्या नावाखाली षेतक-यांची लुबाडणूक करणे इत्यादी प्रथांना पायबंद घालने आवश्यक आहे.

५. बाजारपेठात तक्रार निवारण समितीची स्थापणा करण-

बाजार समीत्यांमध्ये लवाद समीती असते परंतू ही समिती आपले कार्य यषस्वीपणे पार पाडत नाही या समीतीमध्ये सुधारणा घडवूण आणणे व षेतक-यांचे हीताचे निःपक्षपातीपणे रक्षण करणे गरजेचे आहे.

६. कृशी उत्पन्न खरेदी विक्री नियमणाची माहिती षेतक-यांना देणे -

महाराष्ट्र कृशी उत्पन्न खरेदी विक्री नियमण व कायदे या बाबत षेतकरी अजुनही अनभिज्ञ आहेत याबाबत शेतक-यांना जागृत करणे गरजेचे आहे.

७. षेतक-यांना पूरविण्यात येणा-या सोयी सुविधांमध्ये वाढ करणे -

कृषीउत्पन्न बाजार समीत्यांमध्ये षेतक-यांसाठी अनेक

सोयी सुविधा पूरविण्याचे प्रावधान असले तरी या सुविधा पूरेशा प्रमाणात पुरविल्या जात नाही त्यांच्या मध्ये वाढ करणे गरजेचे आहे.

८. ग्रामिण भागात साठवणूकीची व्यवस्था करणे -

साठवणूकीच्या सोयी फक्त तालुका स्तरावर व बाजार आवाराच्या ठिकाणी किंवा जिल्हा पातळीवर उपलब्ध आहेत, या सोयी ग्रामपातळीवर उपलब्ध करून द्याव्यात.

९. दळणवळण व वाहतुकीच्या सोयींचा विकास करणे -

ग्रामिण भागातून बाजार पेठांपर्यत मालाची वाहतूक करण्यासाठी दळणवळणाच्या सोयींचा विकास करणे गरजेचे आहेत.

१०. कृषी माल प्रक्रीया उद्योगांना प्रोस्ताहण देणे -

शेतक-यांचा कृषी माल व्यापारी खरेदी करतात, नंतर तो प्रक्रीया उद्योगांन विकला जातो या प्रक्रीयेमध्ये षेतक-यांना मिळणारा बाजार भाव अत्यंत कमी असतो त्यासाठी उत्पादक कारखानदार ग्राहक अशी प्रत्यक्ष श्रृंखला तयार व्हावी.

११. नियमांची काटेकोरपणे अमबजावणी करणे -

नियंत्रीत बाजारपेठांमध्ये सर्व व्यवहार कायद्याने चालतात. असे असले तरी बरेच नियम पायदळी तुडविल्या जातात. व्यापारी व अडते किंवा बाजारपेठेतील इतर घटक यांचे बाजारपेठेवर वर्चस्व असल्यामुळे या लोकांनी नियमबाह्य वर्तणूक केली असली, तरी त्यांच्यावर कोणतेही कारवाई केली जात नाही.

१२. दोषी व्यक्तींवर कठोर कारवाई करणे -

बाजारपेठेत जे घटक जाणीव पूर्वक नियम बाह्य वर्तवणूक करतात. कायदे व नियम मोडतात अषा व्यक्तींवर कठोर कार्यवाही करणे आवष्यक आहे. त्यांच्या कार्यवाही होत नसल्यामुळे हे घटक वारंवार नियम मोडण्यास व नियमबाह्य वर्तवणून धजतात.

१३. कृषी उत्पन्न बाजार समीती व शेतकरी यांच्यात समन्वय साधने -

कृषी उत्पन्न बाजार समीत्यांची स्थापणा शेतकरी हिताच्या दृष्टीने करण्यात आली आहे. कृषी विपणनाचे सर्व नियम व कायदे शेतक-यांना संरक्षण मिळण्यासाठी तयार केले आहेत. परंतु कृशी उत्पन्न बाजार समिती व शेतकरी यांच्यात अजीबात समन्वय नाही. त्यांच्यामध्ये समन्वय साधण्याची आवश्यकता आहे.

१४. शेतकरी हिताच्या नियमांचे फलक बाजारपेठेमध्ये लावणे

शेतकरी, निरक्षर असल्यामुळे बाजार समितीचे शेतकरी हिताचे नियम व कायदे याबाबत ते अनभिज्ञ आहेत. आपल्यावर अन्याय झाल्यास त्याची तक्रार कुठे व कोणाकडे करावी, याची पुसटशी कल्पनाही शेतक-यांना नाही. त्यासाठी बाजार आवारात अशाप्रकारच्या नियमांचे फलक लावल्या गेले पाहिजे.

१५. आधुनिक बाजारपेठांची निर्मीती -

२१ व्या शतकात सर्व क्षेत्रांची आधुनिकतेची कास धरली आहे. बाजारपेठ असो, षासकीय कार्यालय असो वा व्यापारी संकुल किंवा मॉल असो, सर्व क्षेत्र आधुनिकतेकडे वाटचाल करीत आहे. जुन्या पारंपारिक पध्दतींचा -हास होत आहे, म्हणून कृशी उत्पन्न बाजार समीतीने सुध्दा आपली बाजारपेठ आधूनिक बनवायला पाहिजे त्यात संगणक विभाग, ईमेल व्यवस्था, इंटरनेट सूविधा, ध्वनिक्षेपण व्यवस्था, वे ब्रीजची व्यवस्था, इलेक्ट्रॉनीक काटा, सुसज्ज प्रयोगषाळा अषा प्रकारच्या आधुनिक सोई उपलब्ध करून ही बाजारपेठ आधुनिक बाजारपेठ तयार करायला पाहिजे.

१६. कृषी मालाच्या प्रमाणीकरण व श्रेणीकरणाची व्यवस्था करणे -

शेतीमध्ये निर्माण होणा-या वस्तूंचे श्रेणीकरण (ग्रेडींग) करण्याची व्यवस्था असणे अत्यंत गरजेचे आहे. परंतू बाजारपेठांमध्ये कापूस हे पीक सोडल्यास धान्य किंवा इतर मालाची श्रेणीकरणाची व्यवस्था नाही. प्रत्येक नियंत्रित बाजारपेठेमध्ये ही सुधारणा करावयास पाहिजे.

शेतक-यांनी उत्पादित केलेल्या वस्तू स्वच्छ करून नंतर त्यांची शास्त्रीयरितीने श्रेणीकरण किंवा प्रतवारी देण्याची व्यवस्था प्रत्येक बाजारपेठेत करण्यात यावी. ह्या योजनेनुसार सर्वप्रकारची अन्नधान्य, डेअरी उत्पादने, फळे, भाज्या, मसाल्याचे पदार्थ, तेलबिया, गूळ अषाप्रकारच्या उत्पादनाचे श्रेणीकरण व्हावयास पाहिजे.

१७. बाजारपेठेत आर्द्रतामाप यंत्र उपलब्ध करणे -

शेतक-यांच्या मालात ओलावा, आर्द्रता असण्याच्या कारणावरून वजनामध्ये मोठ्याप्रमाणत कपात करण्याचा प्रकार बाजारपेठांमध्ये सर्रास सुरू असतो. तेव्हा प्रत्येक बाजार आवारात कृषीउत्पन्न बाजार समितीने आर्द्रता मापक संचाची उपलब्धी करणे गरजेचे आहे. त्यामुळे ओलावा किती प्रमाणात आहे, यांचे योग्य व शास्त्रीय पध्दतीने मोजमाप करणे षक्य होईल. त्यामुळे ज्या प्रमाणात ओलावा असेल त्याच प्रमाणात कपात करता येईल. त्यामुळे शेतक-यांचे होणारे आर्थिक नुकसान टाळता येईल व या सबबीखाली बाजारपेठांमध्ये होणारे लवाद कमी करता येईल.

वरील प्रकारे कृषी विपणन व्यवस्था सुधारण्यासाठी शिफारषी करण्यात येत असून त्यांची पूरेपूर अमलबजावणी केल्यास दिर्घकाळापासून भेडसावत असणारी कृशी विपणनाची समस्या आटोक्यात येईल. शेतक-यांना आर्थीक व सामाजिक स्थैर्य प्राप्त होईल.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

१. *Agriculture problem of India - Dr. C.B. Memoriay*

२. *Agricultural Marketing in India - K.R. Kulkarni*

३. *बाजारपेठांचे महत्व - डॉ. प्रभाकर देषमुख*

४. *कृशी अर्थषास्त्र - रमेषचंद्र वर्मा*

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

पाली साहित्यामध्ये नैतीक जीवनाचे मनोवैज्ञानिक विश्लेषण

प्रा. डॉ. मोहन दे. वानखडे
विभागप्रमुख, पाली प्राकृत विभाग, डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय दीक्षाभूमी, नागपूर.

पाली साहित्याचे स्थान हे भारतीय इतिहासामध्ये अतिशय महत्वपुर्ण आहे. कारण या साहित्यामध्ये भगवान बुद्धाचा मानवतावादी विचार समाविष्ट आहे. पाली साहित्य हे इतर भारतीय साहित्यामध्ये कथा-कथन, नाटक कादंबरी, पौराणिक कथा, राजा राणीच्या कथा यासारखे साहित्य नाही. इतर भारतीय साहित्य मग ते वेद साहित्य असो, ब्राम्हण ग्रंथ असो, उपनिषद किंवा नंतरचे संस्कृत साहित्य असो हे बरेचसे साहित्य सामान्य प्रज्ञेच्या व फारशी सामाजिक बांधिलकी नसलेल्या व्यक्तीद्वारे लिहिल्या गेलेले साहित्य आहे.

याउलट पाली साहित्याची निर्मिती ही अतिशय उच्च प्रतीची प्रज्ञा, बुद्धी, विवेक व मानवतेबद्दल प्रेम असलेल्या लोकांनी केलेली आहे. त्यामुळेच पाली साहित्यामध्ये कुठेही धार्मिक पाखंडाचे, धार्मिक कर्मकांडाचे रुढी-परंपरांचे, अंधविश्वासाचे समर्थन करण्यात आलेले नाही. भगवान बुद्धांनी पहिल्यांदा स्वतः आपला बौद्धिक विकास केला, त्यांनी उच्चतम अशा स्वरुपाचे ज्ञान प्राप्त केले, विशुद्ध आचरण केले, त्यांनी आपल्या मनातील सर्व विकारांचा, दृष्ट भावनांचा नाश करुन संपूर्ण मानवतेप्रती प्रेम, दया, करुणा, मैत्री, मुदिता उपेक्षा, मानवी संवेदनशीलता निर्माण करुन लोकांना दुःखमुक्तीच्या मार्गाचा संदेश दिला.

पाली साहित्यावरुन आपल्याला हे दिसून येते की, प्राचीन भारतीय साहित्यामध्ये सामाजिक-आर्थिक विषमता होती, सामाजिक-आर्थिक शोषण होते. समाजामध्ये शोषक आणि शोषित वर्ग, मजदूर वर्ग, जमीनदार वर्ग, गुलामवर्ग होता. वर्णव्यवस्था, जातीव्यवस्था होती. बुद्धाच्या वेळी ब्राम्हण पूरोहित वर्ग राजसत्तेने, धर्मसत्तेने लाभान्वित होता. राजसत्ता संचालनामध्ये त्यांचे विशेष स्थान होते. त्यामुळे बहुसंख्यांक लोक आपल्या हक्क आणि अधिकारांपासुन वंचित होते. मुठभर लोकांची राजसत्ता निरंतर कायम राहावी, म्हणून बहुजन समाजाला शिक्षणाचा अधिकार नाकारण्यात आला होता. पूर्वजन्माचा परिणाम म्हणुन तुमचा नीच वर्णात जन्म झाला असे त्यांच्या मनावर बिंबविण्यात आले, म्हणुनच भगवान बुद्धांनी या व्यवस्थेला आव्हान दिले आणि म्हटले 'न जच्चा वसलो होति, न जच्चा घोटी ब्राम्हणों । कम्मुनो वसलो होति, कम्मुनो होति ब्राह्मणो १।। अर्थात जन्माने कुणीही --- होत नाही किंवा ब्राह्मणो होत नाही तर तो त्याच्या कर्मानेच वसल होतो आणि कर्मानेच ब्राह्मण . भगवान बुद्धाच्या या मानवतावादी विचाराने संपुर्ण चातुवर्ण्य व्यवस्था खिळखिळी झाली. मानवी समाजजीवनामध्ये चेतना निर्माण झाली, समाजमन जागृत व्हायला लागले.

शाक्य आणि कोलीयांचा रोहिणी नदीच्या पाणी वाटपाचा संघर्ष तिथल्या लोकांकरीता साधारण गोष्ट होती, परंतु याप्रकारचे युद्ध सिद्धार्थ गौतमाला अजिबात पसंत नव्हते. या भांडणामुळे, मारपीटीमुळे, युध्दसदृष्य परिस्थितीमुळे सिध्दार्थाच्या मनावर फार आघात झाला, त्याची अभिव्यक्ती त्यांनी अत्तदण्ड सुतामध्ये आणि चित्तवग्गामध्ये याप्रकारे केली आहे - ''शस्त्र धारण करणे भयावह वाटले, ही जनता कशी मारपीट करते, पहा ! मला संवेग कसा उत्पन्न झाला, हे मी सांगतो-पाण्यातून जमीनीवर टाकलेले मासे ज्याप्रमाणे पाण्यावाचुन तडफडतात २ त्याप्रमाणेच एक दुसऱ्याशी विरोध करुन तडफडणाऱ्या जनतेला पाहुन माझ्या अंतःकरणामध्ये भय उत्पन्न झाले. चारही बाजूचे जग हे असार दिसू लागले. या उदाहरणावरुन हे स्पष्ट होते की, भगवान बुद्धांच्या विचारांचा केंद्रबिंदू हा 'मनुष्यच' होता. मानव समाजाचा विकास हेच ध्येय त्यांनी शेवटपर्यत निरंतर ठेवले.

पाली साहित्यामध्ये भगवान बुद्धांनी वेळोवेळी लोकांना जे धार्मिक उपदेश दिले होते, त्यामध्ये व्यक्तिगत व सामाजिक कर्तव्यांनी बद्ध उपदेशांची झलक स्पष्टता अनुभव केल्या जाऊ शकते. समाज तेव्हाच सुसंघटित, सुसंस्कृत आणि समृध्द होतो. जेव्हा

लोकांकडुन आपल्या कर्तव्यांचे योग्य प्रकारे पालन केल्या जाईल आणि म्हणुनच त्यांनी पंचशील, आर्य अष्टागिक मार्गाचा उपदेश आपल्या अनुयायांना दिला.

पंचशील :-

तथागत भगवान बुद्धांनी पाच मौलीक सिद्धांत सांगितले आहेत, जे सर्व मानवी समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी महत्वपुर्ण आहेत. कुण्या ईश्वराच्या भीतीमुळे या सिद्धांताचे पालन करायचे नाही तर स्वतःच्या आणि समाजाच्या उन्नतीसाठी, दुःखमुक्तीसाठी या सिद्धांताचे पालन करायचे आहे. जो या सिद्धांतांचे उल्लंघन करतो, त्यांना त्यांच्या दुष्परिणामांचा सामना करावा लागतो. धम्मिक सुत्तामध्ये भगवान बुद्ध उपासक-उपासिकांच्या आचरणांना मंगलमय बनविण्यासाठी नैतिक मुल्यांचा उपदेश देतांना म्हणतात, ''जगामध्ये जे काही प्राणी आहेत त्यांच्या प्राणांची हत्या होऊ नये, दुसऱ्यांची समजल्या जाणारी वस्तू चोरु नये, ३ व्यभिचार करु नये, खोटे बोलू नये, मादक पदार्थाचे सेवन करु नये,याप्रकारे पंचशीलात ते उपदेश देतात. तिपिटकाच्या ग्रंथांमध्ये ठिकठिकाणी शीलाची प्रशंसा पहायला मिळते. बुद्धाने शीलाच्या सुगंधाला उत्तम सांगितले आहे, ते म्हणतात- 'चंदन, तगर, चमेली कोणत्याच फुलाचा सुगंध हवेच्या विरुद्ध दिशेने जात नाही, परंतु सज्जनांचा सुगंध हवेच्या विरुद्ध दिशेनेही, चारही दिशेनी वाहतो,४ बुध्द म्हणतात-जो शीलाचे पालन करतो, कुशल आहे, धम्माला जाणणारा आहे, सर्वत्र अनासक्त आहे, विमुक्त आहे, ज्याच्यामध्ये द्वेषभाव नाही तो सदाचारी आहे.५ याप्रकारे बुद्धाचे नैतीक मूल्ये धम्मापासून भिन्न नाहीत तर ते धम्माचे अभिन्न अंग आहेत. बुद्धाच्या धम्माला नैतिक मुल्यांपासुन भिन्न आणि नैतिक मूल्यांना धम्मापासून भिन्न पाहिल्या जाऊ शकत नाही. ही नैतीक मूल्ये मनुष्य आणि समाजाच्या आचरणाला परिशुद्ध बनविण्यासाठी बुद्धाद्वारे सांगितल्या गेले आहे. यावरुन असा निष्कर्श प्राप्त होतो की बुध्दाच्या विचारांचा आधार त्यांच्याद्वारे सांगितल्या गेले आहे. यावरुन असा निष्कर्ष प्राप्त होतो की, बुध्दाच्या विचारांचा आधार त्यांच्याद्वारे सांगितलेले नैतीक मूल्ये आहेत.

आर्य अष्टांगिक मार्ग :-

भगवान बुद्धाचा धम्म मनुष्याला इश्वराच्या हातात सोडत नाही. मनुष्य स्वतःच स्वतःच्या भवितव्याचा शिल्पकार आहे.६ त्यालाच त्याच्या दुःखाचा अंत करावयाचा आहे. त्यालाच कुशल आचरण करुन समाजाला कुशल बनविणे आणि स्वातंत्र्य समता, बंधुतेवर नविन समाजाची स्थापना करायची आहे, म्हणुन बौध्द धम्माचा केंद्रबिंदु मनुष्या-मनुष्यामधील संबंध आहे. जो कुशल नैतीक आचरणावर आधारीत आहे.

बौद्ध धम्म सामाजिक आहे, या सामाजिक धम्माचा पहिला नैतिक सिद्धांत मध्यम मार्ग आहे. जीवनाचे दोन आत्यंतिक टोके आहेत. पहिले टोक आत्यंतिक भोगविलासाचे आणि दुसरे शरीराला आत्यंतिक पिडा देण्याचे. पहिल्यामध्ये मनुष्य आपल्या सामाजिक उत्तरदायित्वाला विसरुन जातो., आणि दुस-यामध्ये शारीरिक शक्ती क्षीण होऊन जाते, म्हणुन दोन्ही टोके ही मनुष्यासाठी हानीकारक आहेत. मनुष्य समाजसेवेसाठी स्वस्थ राहु शकत नाही, म्हणुन भगवान बुद्धांनी मध्यम मार्ग स्वीकारण्यावर अधिक भर दिला आहे. बुध्द धम्माचा नैतिक मार्ग प्रत्येक स्त्री-पुरुषाला हे सांगतो की, त्यांनी दुःखाच्या स्थितीचा स्वीकार करुन त्याला दूर करण्याचा प्रयत्न करावा. जगामध्ये सुख आहे, सुखाचे कारण आहे, दुःखाला नष्ट करता येते आणि दुःखाला नष्ट करण्याचा मार्ग 'अष्टांगिक मार्ग'आहे. तो म्हणजे- सम्यक दृष्टि, सम्यक संकल्प, सम्यक वाचा, सम्यक कर्म, सम्यक आजीविका, सम्यक व्यायाम, सम्यक स्मृती आणि सम्यक समाधी. व मध्यम मार्ग आपल्याला दुखःमुक्तीकडे घेऊन जाणारा आहे.

जेव्हा मनुष्य धन संपत्तीला जीवनामध्ये साधनाच्या ठिकाणी साध्य मानतो, तेव्हा नैतिक तसेच मानविय मुल्यांचे अवमुल्यन होण्यास सुरवात होते. त्यावेळी मनुष्याचे उचित व अनुचित साधनांनी धन कमविणे एवढेच जीवनाचे सर्वोच्च साध्य होऊन जाते. यासाठी मनुष्य चोरी, डाका, घुसखोरी, हत्या, व्यभिचार यासारखे पापकर्म करण्यामध्ये व करविण्यामध्ये लागुन राहतो. जेव्हा मनुष्याच्या मनामध्ये धनाच्या प्रती तृष्णा उत्पन्न होते तेंव्हा त्याचे मन नियंत्रित, संतुलित राहत नाही. चित्ताच्या असंतुलित होण्यामुळे मनुष्य वाईटातील वाईट कामे करु लागतो.७ संपत्तीच्या प्रती लोभ निर्माण झाल्यामुळे मनुष्य आर्थिक, धार्मिक, शैक्षणिक, सामाजिक, राजकीय दुराचरण करु लागतो. त्यामुळे त्याचे नैतिक पतन होण्यास सुरवात होते. परंतु आसक्तीरहित व्यक्ति, विकाररहीत व्यक्ती वेगवेगळया स्तरावरील नैतीक मुल्यांची जोपासना करतो. त्या नैतिक मुल्यांचा संक्षिप्त आढावा याप्रमाणे आहे.

शैक्षणिक नैतीक मुल्ये :

श्रमण संस्कृतीमध्ये शिक्षण आणि नैतिक मुल्यांमध्ये उच्च कोटींचा सकारात्मक सह-संबंध राहत होता. त्याकाळात शिक्षण आणि नैतीक मुल्ये एक दुसऱ्याचे पर्यायी होते. एकदा भगवान बुध्दांनी श्रावस्तीच्या जेवनात उत्तम मंगलाविषयी विस्तृत रुपाने सांगितले-सुशिक्षित असणे, सुभाषण करणे हे उत्तम मंगल आहे यावरुन हे स्पष्ट होते की, भगवान बुद्धांनी समाजाला सुशिक्षित करण्यावर भर दिला आहे.

समाजिक नैतीक मुल्ये.

मनुष्य एक सामाजिक प्राणी आहे. मानवी समाजामध्ये प्रदत नैतीक मुल्येच अशी विचारधारा आहे, जी मनुष्याला पशु-प्राण्यांपासुन वेगळी करते. वास्तविकता मानवी समाजाच्या निर्माणामध्ये मुल्यांची प्रभावी आणि महत्वपुर्ण भूमिका असते. या मुल्यांमुळेच मनुष्य शुभ-अशुभ, मंगल-अमंगल, नैतिक-अनैतीक, चांगले-वाईट, योग्य-अयोग्य यामध्ये फरक करतो. जर मानवी समाजामध्ये नैतीक मुल्यांचा अंतर्भाव नसता तर त्या स्थितीमध्ये मनुष्य आणि सर्व जीव-जंतु एक समान असते, म्हणुन भगवान बुद्ध समाज स्वास्थ्यासाठी समाजात नैतीक मुल्यांचे असणे आवश्यक समजतात.

आर्थिक नैतीक मुल्ये :

भगवान बुद्ध स्वतः राजपाटाचा त्याग करुन आले होते, म्हणुन धन संपत्तीचा त्यांना कोणत्याच प्रकारचा लोभ नव्हता. त्यांचा उपासक अनाथपिण्डक श्रेष्ठी संपत्तीने अतिशय संपन्न होता परंतु असे असुन सुध्दा तो संपत्तीमध्ये लिप्त नव्हता, तर तो त्या संपत्तीचा मानवी जीवनाच्या विकासासाठी एक साधन म्हणुन मानीत होता. जेव्हा मनुष्याचा धनाच्या प्रती याप्रकारचा सम्यक दृष्टिकोन असतो, त्या अवस्थेला आदर्श अवस्था म्हटल्या जाते. त्या अवस्थेमध्ये नैतीक तसेच मानविय मुल्यांचे संवर्धन होत असते.९ यावरुन हे स्पष्ट होते की, भगवान बुद्धांचा संपत्तीच्या संग्रहाला विरोध नव्हता परंतु त्या संपत्तीला विनियोग योग्य प्रकारे व्हावा असे त्यांना वाटत होते.

राजकीय नैतीक मुल्ये :

बुध्दाच्या धम्मामध्ये तानाशाहीसाठी कोणतीच जागा नाही. बुद्धाने म्हटले कोणत्याही विवादामध्ये स्वतः संघालाच निर्णय घ्यावा लागेल. संघाने एकत्र येऊन विचार केला पहिजे आणि जोपर्यंत कुठल्याच निर्णयावर पोहोचल्या जाणार नाही, तोपर्यंत त्याबाबतीत चांगल्याप्रकारे चर्चा केली पाहिजे आणि नंतर त्या निर्णयाला स्वीकारले पाहिजे.१० यावरुन हे सिध्द होते की, प्राचीन काळात गणतंत्र प्रणाली नैतिक तसेच मानविय मुल्यांच्या अत्याधिक जवळ होती.

धार्मिक नैतीक मुल्ये '

धर्म आणि धम्मामध्ये फरक आहे. धर्मामध्ये ईश्वराप्रती आस्था, कर्मकांड, अलौकिक शक्तीचे अस्तित्व स्वर्ग, नरक इत्यादी कल्पना असतात तर धम्मामध्ये असे काहीच राहत नाही. धम्म म्हणजेच नीती आणि नीती म्हणजेच धम्म ११ अशी सांगड घालण्यात आलेली आहे. पाली साहित्यामधील ग्रंथांमध्ये याविषयी महत्वपुर्ण विश्लेषण करण्यात आलेले आहे. त्यापैकी काही याप्रमाणे धम्मपदातील नैतीक मूल्ये :

धम्मपद या नावावरुनच त्याचा अर्थबोध होतो. धम्म म्हणजे न्याय, नीतयुक्त आचरण आणि पद म्हणजे मार्ग. धम्मपद म्हणजे न्याय, नीतीयुक्त आचरणाचा मार्ग. गीतेसारख्या ग्रंथामध्ये सर्व कर्माचा नियंत्रक इश्वर असतो. यामध्ये मनुष्य श्रीकृष्णाची केवळ कठपुतली आहे. परंतु धम्मपदामध्ये सर्व कर्मांचा कर्ता मनच असते. जसे यमकवग्गामध्ये म्हटले आहे की, मनच सर्व प्रवृतींचे अग्रणी आहे, जे काही उत्पन्न होते, ते मनातूनच उत्पन्न होते. जर का आपण वाईट बोलत असू किंवा वाईट कर्म करीत असू तर सुख आपला पाठलाग तसाच करीत असते जसे बैलबंडीचे चाके बैलांच्या पायांचा करतात. १२ तसेच वाईट मार्गावर लागलेल्या चित्ताविषयी म्हटले आहे की, जेवढी हानी शत्रु शत्रुची वैरी वैऱ्याची करतो त्यापेक्षा अधिक धनी वाईट मार्गावर लागलेले चित्त करते.१३ याच्या अगदी उलट असे म्हटले आहे की, जेवढे भले आई-वडील, आप्तेष्ट करीत नाहीत. त्यापेक्षा अधिक भले योग्य मार्गावर लागलेले चित्त करते. १४ अकुशल कर्म करणाऱ्यांबाबत भगवान बुद्ध म्हणतात. ' जोपर्यंत पापाचे फळ मिळत नाही. तोपर्यंत मुर्ख त्याला मधाप्रमाणे गोड समजतो. परंतु जेव्हा त्याचे फळ मिळते तेव्हा मुर्ख दुक्खाला प्राप्त होतो. १५ यथार्थामध्ये तथागतांचा हा उपदेश आजही निरपेक्ष रुपाने सत्य आहे, म्हणूनच धम्मपदाला पाली साहित्याचा एक अमूल्य ग्रंथ समजल्या जाते, कारण हा असा ग्रंथ आहे, ज्याच्या प्रत्येक गाथेमध्ये बौद्ध धम्माचा सार सामावलेला आहे. या गाथांना ऐकुन दुख संतप्त प्राण्यांचा उद्धार होऊ शकतो. या गाथांमध्ये शील,

समाधी, प्रज्ञा इत्यादींचे फार सुंदरतेने भाव समाविष्ट झालेला आहे. या गाथांना वाचून मानसिक शांतीचा अनुभव प्राप्त होतो. म्हणुन धम्मपद हा ग्रंथ नैतीक उपदेशासाठी महत्वपुर्ण ठरतो.

सुत्तनिपातामधील नैतिकता :

सुत्तानिपात हा पाली ग्रंथ सुध्दा धम्मपदाप्रमाणेच नैतिक उपदेशाने परिपुर्ण आहे. सम्राट अशोकाने भाब्रुशिला लेखात ज्या सात बुध्दोपदेशांचे नावे दिले आहेत, त्यामध्ये तीन एकटया सुत्तानपातामधील आहेत. यावरुन या सुत्तनिपाताचे महत्व कळुन येते. धनियसुत्तामध्ये भगवान बुध्द म्हणतात-''उपधी हि नरस सोचना, नहि सो सोचति यो निरुपधि । अर्थात विषयभोगच मनुष्याच्या चिंतेचे कारण आहे, ज्याला विषयभोग नाहीत त्याला चिंताही नाही. १६ कुशल आचरण करण्याविषयी उपदेश देतांना तथागत भगवान बुद्ध म्हणतात-

''मातापितु उपट्ठानं, पुत्तदारस्स सङ्हो । अनाकुलाच कम्मन्ता, एतं मंङगलमुत्तमं।। अर्थात आई-वडीलांची सेवा करणे, पत्नी-पुत्राचे संगोपन करणे, कोणतेच वाईट कर्म न करणे हेच उत्तम मंगल आहे. याप्रकारे भगवान बुद्धांनी मानव समाजाच्या मंगल हेतू, कल्याण हेतू मार्ग सांगितलेले आहेत. अशाप्रकारे सुत्तानपातातील उपदेशानुसार कर्म करुन मनुष्य स्वतःचे, आपल्या कुटुंबाचे, तसेच संपर्कामध्ये येणाऱ्या सर्व प्राण्यांचे मंगल करुन सुख प्रदान करु शकतो.

जातकामधील नैतीकता :

पाली साहित्यामध्ये जातकाला सुध्दा अतिशय महत्वपूर्ण स्थान आहे. जातक म्हणजे जन्मासंबधी बुध्दत्व प्राप्त करण्यापूर्वी तथागत 'बोधिसत्व' म्हटल्या जातात. बोधिसत्वाचा अर्थ बोधीसाठी प्रयत्नशील प्राणी. जातककथा भगवान बुद्धाच्या विभिन्न पूर्वजन्माशी, जेव्हा की, ते बोधिसत्व राहिले होते. त्याच्याशी संबंधित आहेत. या जातककथांमधुन आपल्याला महत्वपुर्ण असा नैतीक बोध प्राप्त होतो.

एक विमुक्त व्यक्ती जो सर्व प्रकारच्या विकारांपासुन विमुक्त झालेला आहे, तो इतर लोकांना दुःखातून मुक्त होण्याकरीता व सुख प्राप्त करुन देण्याकरीता कशाप्रकारचा प्रयत्न करु शकतो हे या जातकांवरुन स्पष्ट होते. जातकांमधील प्रत्येक जातक भगवान बुद्धाचा कल्याणकारी संदेश देणारे आहे. त्यामुळे पाली साहित्यामध्ये जातकाचे स्थान महत्वपुर्ण आहे.

थेर-थेरी गाथांमधील नैतीकता :

थेरगाथा आणि थेरीगाथांमधील भिक्खू -भिक्खुनी हे भगवान बुद्धांनी सांगितलेल्या शिक्षापदानुसार शील-सदाचारानुसार, विनयानुसार आचरण करणारे होते. म्हणुन त्यांना विमुक्तीपद प्राप्त झाल्याचे त्यांच्या स्वकथनावरुन, जीवनानुभवावरुन स्पष्ट होते. यामध्ये सुभुतिथेर म्हणतो-'मन सतत संयमी असेल तर त्यामध्ये बाहेरचा कुठलाही अप्रिय विचार प्रवेश करु शकत नाही. म्हणजेच येथे मनाच्या विमुक्तीला महत्वाचे मानल्या गेले आहे. थेरीगाथेच्या प्रारंभीच एका अय्यतरा थेरीचे स्वकथन आलेले आहे. ती स्वतःबद्दल म्हणते-' तू सुखाची झोप घे ! तू परमशांतीला प्राप्त कर. कारण कढईमध्ये असलेल्या जळलेल्या भाजीप्रमाणे तुझा राग शांत झालेला आहे. जो व्यक्ती आसक्त आहे. तो खऱ्या अर्थाने समाजाची सेवा करु शकत नाही. पुण्णा थेरीगाथेत म्हटले आहे की, पौर्णिमेच्या चंद्राप्रमाणे प्रज्ञेमध्ये पुर्णत्व प्राप्त करुनच या जगातील अंधार नष्ट करता येतो. १७ अशाप्रकारे नैतीक आचरणाच्या दृष्टीने या ग्रंथांचे पाली साहित्यामध्ये महत्वपुर्ण स्थान आहे.

तथागतांचा मनोवैज्ञानिकाप्रमाणे उपदेश :

तथागत भगवान बुद्ध हे एखाद्या मनोवैज्ञानिकाप्रमाणे उपदेश देत होते. त्या उपदेशांमध्ये लोकांना सहज समजतील असे त्यांच्याशी संबंधीत अशा उदाहरणांचा उल्लेख करीत असत. उदा. सुत्तनिपातामध्ये कसिभारद्वाज ब्राह्मणाचा दिलेला उपदेश याचे उत्तम उदाहरण आहे. कसिभारद्वाज ब्राह्मणाच्या शेतात पाचशे-नांगराचे काम चालू होते. मध्यंतराच्यावेळी ते जेवण करीत होते, त्यावेळी तथागत त्यांच्याकडे जाऊन भिक्षापात्र हातात घेऊन उभे राहतात, तेव्हा कसिभारद्वाज ब्राह्मण त्यांना म्हणतो-'मी नांगरतो, वखरतो आणि पेरतो. तु सुद्धा माझ्यासारखाच नांगर, वखर, पेर आणि त्यापासून आलेल्या उत्पन्नावर तू तुझाा उदरनिर्वाह कर. भगवान बुध्द म्हणतात-मी सुध्दा तुझ्यासारखाच नांगरतो, वखरतो, पेरतो आणि त्यापासून आलेल्या उत्पन्नावर मी माझा उदरनिर्वाह करतो. त्या ब्राम्हणाला वाटले, श्रमण तर खोटे बोलत नसतात परंतु या श्रमणाकडे शेती नाही, बैल नाहीत, नांगर नाही तरीही म्हणतो की, मी नांगरतो, वखरतो, पेरतो आणि त्यावर आलेल्या उत्पन्नावर मी माझा उदरनिर्वाह करतो. तेव्हा तो तथागतांना

विचारतो-तुम्ही कोणती शेती करता ? त्यावर तथागत त्याला म्हणतात 'श्रध्दा हे माझे बीज आहे, तपस्या ही वर्षा आहे, पापभिरुता हा दण्ड आहे, विचार ही जु बांधण्याची दोरी आहे, दक्षता हा नांगरफाळ आहे, चाबुक आहे. विचार आणि कर्म यामध्ये दक्षता ठेऊन निरुपयोगी क्लेशरुपी गवतापासुन मानवरुपी शेतीला जपतो. आणि अंतीम आनंदाचे पीक उगवेपर्यंत मी सतत खपत असतो. प्रयत्न हा माझा पुष्ट बैल आहे, जो खडबडीत जमीनीला सुध्दा कचरत नाही आणि सरळ शांतीच्या मार्गाने जाऊन जिथे दुःखाचा लवलेशही नाही त्या अंतीम स्थानी मला तो घेऊन जातो.१८ कसिभारद्वाज ब्राह्मणाला तथागतांचा उपदेश पटतो आणि तो म्हणतो-तथागत आपण उत्तम अशी शेती करता. मला आपला आजीवन उपासक म्हणुन समजा. अशाप्रकारे तो तथागतांचा उपासक बनतो.

भद्रवर्गीय तीस मित्रांना उपदेश :

दुसरे उदाहरण असे की, उरुवेलामध्ये तीस भद्रवर्गीय मित्र आपआपल्या पत्नीसोबत फिरावयास गेले होते. त्यामध्ये एकाला पत्नी नव्हती. त्याकरिता वेश्या आणली होती. त्या वेशेने त्यांना नशेत असलेले पाहून आणि इकडे-तिकडे फिरत असलेले पाहून त्यांनी काढून ठेवलेले सर्व आभूषणे घेऊन पळून गेली. तेव्हा त्या स्त्रीला शोधत असतांना एका झाडाखाली त्यांना तथागत दिसले. त्यांनी तथागतांना त्या स्त्रीविषयी सांगितले आणि विचारले आपण त्या स्त्रीला पाहिले काय ? त्यावर तथागत त्यांना म्हणाले तरुणांनो ! तुमच्यासाठी काय योग्य होईल ? त्या स्त्रीला शोधणे की, स्वतःच स्वताला शोधणे. त्यावर त्या भद्रवर्गीय मित्रांनी म्हटले भन्ते ! आमच्यासाठी हेच योग्य होईल की, आम्ही स्वतःच स्वतःला शोधावे.१९ तथागतांनी त्यांना धम्म उपदेश दिल्यानंतर ते तथागतांकडे प्रवृज्जीत झाले. बुद्धाचा उपदेश हा मानव जीवनाच्या कल्याणासाठी आहे, हा धम्म उपदेश मानवाला आतून बदलवितो, त्याच्या मनाला बदलवितो. व्यक्तीची दृष्टी, संकल्प, कर्म, वाचा, आजीविका सम्यक होऊन जातात. मनुष्य काहीही करत असो, त्याविषयी सर्वात आधी त्याच्या मनामध्ये त्या प्रकारचा विचार येतो. विचार कुशल सुद्धा असतात आणि अकुशल सुद्धा असतात. मन मनन करुन, चिंतन करुन चांगल्या विचाराला ग्रहण करण्याचा सल्ला देते, आणि आपण त्याप्रमाणे काम करतो. मनुष्य तोपर्यंत कोणते काम करीत नाही, जोपर्यंत त्याचे मन त्याला त्याप्रमाणे काम करण्याचा सल्ला देत नाही. मनाच्या सल्ल्याशिवाय कोणीच काम करु शकत नाही, म्हणून मनुष्याच्या शरीरामध्ये मनाची प्रधानता आहे, आणि म्हणूनच भगवान बुद्ध मनुष्याच्या मनालाच सम्यक बनविण्याची शिकवण देतात.

भगवान बुद्धाच्या तत्वज्ञानामध्ये संयमित जीवनाला फार महत्व दिल्या गेले आहे. संयमित जीवनच एक प्रकारचे सम्यक जीवन आहे. संयमित जीवनाने मनुष्य भोगवाद, धनवाद, पूंजीवाद यापासून दूर राहु शकतो. त्याचप्रमाणे मनुष्य वाईट विकृतीपासून दूर राहु शकतो. भोगवादाचा, धनवादाचा कुठेच अंत नाही, मनुष्य याचा गुलाम बनतो, ज्यामुळे मनुष्य विनाशाच्या दिशेने पाऊल टाकतो. महानाम शाक्याला उपदेश देतांना भगवान बुद्ध म्हणतात ! महानाम ! सील-सदाचाराने युक्त, इंद्रियांमध्ये संयत, भोजनाची उचित मात्रा जाणणारा इत्यादींनी युक्त याच जन्मामध्ये सुखाने विहार करुन सुगतीला प्राप्त होतो.२० अशाप्रकारे संपूर्ण पाली साहित्यामध्ये मनुष्याच्या सुखी-समाधानी जीवनासाठी सील-सदाचाराचे-नैतीकतेचे महत्व सांगण्यात आलेले आहे. मनुष्य समाज त्याप्रमाणे आचरण करुन याच जीवनात विकाररहित सुखी जीवन जगू शकतो, म्हणून असे म्हणता येईल की, उच्चत्तम नैतीकतेचे विश्लेषण जेवढे पाली साहित्यात, बौद्ध तत्वज्ञानात मिळते, तेवढे इतर कुठेच पहायला मिळत नाही.

उपसंहार :

कोणताच व्यक्ती मनाने जन्माने ना चांगला असतो, ना वाईट असतो. सर्व व्यक्ती जन्माने एकसारखेच असतात. व्यक्ती जो काही चांगला-वाईट असतो तो कुटूंबातील, समाजातील वातावरणाचा परिणाम असतो. व्यवस्थाच मनुष्याला चांगले किंवा वाईट बनविते. अंधविश्वासाने युक्त, भ्रष्ट आणि विषम समाज व्यवस्थेमुळे मनुष्य विशुद्धतेचे आणि निर्दोष जीवन जगू शकत नाही. अशी व्यवस्था ही आपोआप निर्माण होत नाही. या व्यवस्थेमध्ये ज्यांचा स्वार्थ गुंतलेला असतो तो या व्यवस्थेला टिकवून ठेवण्यासाठी सर्वपरिने प्रयत्न करीत असतो. यामुळेच समाजामध्ये सदोषता, अशुद्धता उत्पन्न होत असते, म्हणून व्यक्तिगत जीवनामध्ये निर्दोषता, विशुद्धता आणण्यासोबतच सामाजिक जीवनामध्ये सुद्धा निर्दोषता, विशुद्धता आणण्याची आवश्यकता आहे. कारण मनुष्य समाजापासून दूर राहू शकत नाही. व्यक्तींपासून समाज बनतो म्हणून प्रत्येक व्यक्तीने काय चांगले, काय वाईट,

काय योग्य, काय अयोग्य याचा सद्‌सद्‌विवेक बुद्धीने विचार केला पाहिजे. भगवान बुद्धाचे नैतीक विचार हे कोणत्याही एका विशिष्ट समाजासाठीच नाहीत तर ते संपूर्ण मानव समाजाच्या कल्याणसाठी आहेत, म्हणून निरपेक्ष दृष्टीने असा विचार स्वीकारला पाहिजे.

संदर्भ सूची

१) सुत्तनिपात, वसलसुत्त

२) धर्मरक्षित, भिक्कु, सुत्तनिपात, अत्तदण्डसुत्तः धम्मपद, चित्तवग्गो,

३) सुत्तनिपात, धम्मिकसुत्त

४) धम्मपद, पुप्फवग्गो

५) सुत्तनिपात, धम्मिकसुत्त

६) धम्मपद, अत्तवग्गो

७) धर्मकिर्ति डॉ., बुध्द का नीतिशास्त्र, सम्यक प्रकाशन, दिल्ली.

८) सुत्तनिपात, महामंगलसुत्त

९) धर्मकीर्ति, डॉ., बुध्द का नीतिशास्त्र

१०) अम्बेडकर, बी.आर., अनु. कौसल्यायन, भदन्त आनन्द, भगवान बुध्द और उनका धम्म, १९९१, पा. ४२८

११) आंबेडकर, डॉ. बी. आर., बुध्द आणि त्यांचा धम्म (मराठी अनुवाद).

१२) धर्मरक्षित, भिक्खु, धम्मपद (अनु), यमकवग्गो

१३) सुत्तनिपात, धम्मिकसुत्त

१४) धर्मरक्षित, भिक्खु, धम्मपद (अनु), चित्तवग्गो

१५) धर्मरक्षित, भिक्खु, धम्मपद (अनु), बालवग्गो

१६) सुत्तनिपात, धनियसुत्त

१७) लोखंडे, भाऊ, थेरीगाथा (अनु), करुना प्रकाशन, नागपूर, १९८४

१८) सुत्तनिपात, कसिभारद्वाजसुत्त

१९) सांकृत्यायन, राहुल, विनयपिटक (अनुवाद), समता प्रकाशन, नागपूर पा. १२३

२०) सांकृत्यायन, राहुल, मज्झिमनिकाय (अनुवाद) सेखसुत्त, सम्यक प्रकाशन, नई दिल्ली, २००९

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

''उच्च शिक्षणाबाबत आंबेडकरीय दृष्टिकोण व विद्येचे महत्त्व''

प्रा. आर. आर. कारमोरे
विद्या विकास कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय समुद्रपूर,
ता. समुद्रपूर, जि. वर्धा.(महा.)

प्रा. राहुल जि. गजभिये
विद्या विकास कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय समुद्रपूर,
ता. समुद्रपूर, जि. वर्धा.(महा.)

प्रस्तावणा :-

भारतीय राज्य घटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जन्म वडील रामजी व माता भीमाबाई यांच्या पोटी १४ एप्रिल १८९१ रोजी झाला. बाल भीमाचे वडील रामजी आपल्या मुलांवर चांगले संस्कार व्हावेत म्हणून दक्ष असत. त्याना स्वतः वाचनाची आवड असल्यामुळे घरात ग्रंथसंग्रह हा होताच. मुलांना ही ते चांगली पुस्तके वाचावयास आणून देत असत म्हणून बाबासाहेबाच्या आयुष्याच्या अंतिम क्षणापसवेतो वाचणाची व अभ्यासपूर्ण चिंतनाची सवय त्याच्या ठायी आढळते. तुकाराम व कबीर बाबासाहेबाच्या अभ्यासाचे विषय भावी आयुष्यात झालेले दिसतात.

शिक्षणाचे महत्व विषद करतांना बाबासाहेबांचा समाजाला एक नारा दिला होता तो म्हणजे ''शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा '' कारण हजारो वर्ष ज्यांना शिक्षणापासून वंचित केले होते. त्यांना समाजाच्या मुख्य धारेमध्ये आणण्याकरीता शिक्षणाषिवाय दूसरा पर्याय त्यांच्या समोर नव्हता. मनू द्वारा लिखीत संहिते मध्ये वर्ण व्यवस्थेचा पूरस्कार करण्यात आलेला असल्यामुळे भारतातील फार मोठा वर्ग शैक्षणिक, सामाजिक व आर्थिकदृष्टिने फार मागे होता. अषा या गडद अंधारात खितपत पडलेल्या समाजाला बाहेर काढण्यासाठी लखलखणा-या तेजोमय महासुर्याचीच गरज होती. आणि तो महासुर्य म्हणजे तथागत परंमपुज्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या रूपाने या मागासवर्गिय समाजाला मिळाला. व तेव्हॉंपासून ख-या अर्थाने शुद्र व अती शुद्रांना जीवनाचा खरा मार्ग मिळाला. कारण की या आधी या भारत भुमीवर कितीक संत महात्मे होउन गेलेत परंतू ते या समाजात आमुलाग्र बदल घडवून आनु शकले नाही. ते काम फक्त एकटया बाबासाहेबांनी करून दाखविले. याकरीता बाबासाहेब स्वतःच उच्च विद्या विभुषित झाले. व समाजाला उच्च विद्या विभुषित करण्यासाठी अहोरात्र झटले. त्याचा प्रत्यय या समाजातील व्यक्तिना अनुकूल परिस्थिती मिळताच दाखवुन दिले आहे. अल्पकाळातच या समाजात लेखक, साहित्यीक, डॉक्टर, इंजिनिअर, वकील निर्माण झाले. परंतू जो मागासवर्गिय समाज या आंदोलनात सहभागी झाला नाही. तो आहे तिथेच आहे. थोडक्यात अनुकूल परिस्थिती मिळताच आपण इतरांपेक्षा कोणत्याही बाबतीत कमी नाही. इतरांच्या बरोबरीचे आहोत. एवढेच नव्हे तर प्रसंगी एक पाउल पूढेच आहोत. अथवा कांकणभर जास्तच आहोत हे आपल्या कर्तबगारीने दाखउन दिले आहे. तसेच बाबासाहेबांनी १३.२.१९३८ ला भुसावळ येथे कामगार संमेलनात तरूनांना उपदेश करतांना बाबासाहेब म्हणाले होते. की, ' शिक्षण हे दुधारी शस्त्र असल्यामुळे चालविण्यास धोक्याचे असते. चारित्रहीन आणि विनयहीन शिक्षित माणूस हा पशुपेक्षा भयंकर असतो. शिक्षित माणसाचे षिक्षण गरीब जनतेविरूध्द असेल तर तो समाजाला शाप ठरतो. असा इशारा उच्च शिक्षण घेतलेल्या उच्चभ्रू व्यक्तींना बाबासाहेबांनी दिला होता.

भारतीय उच्च शिक्षणाची दिषा :-

बाबासाहेबांचे गुरू तथागत भगवान बुध्दाच्या आचार विचार व तत्वज्ञानाचे शिक्षण देणारी नालंदा आणि तक्षशिला विद्यापीठे जगप्रसिध्द होती. या विद्यापिठामध्ये गणित, खगोलशास्त्र, राज्यशास्त्र, औषधशास्त्र,युध्द कला, वाङमय इत्यादी विषय पूठील आचार्यानद्वारे शिकवीले जात होते. जसे जीवक (इ.स. पूर्व ५ वे शतक) वैद्क शास्त्रात, तक्षशिला विद्यापिठ, महर्षी चाक (इ.स. १ ले शतक) वैद्क शास्त्रात तक्षशिल्रा. नागार्जूना

इ.स.(१६६६ ते १९६) रसायन शास्त्रात नालंदा विद्यापिठ विश्वातील वस्तू केवळ प्रवाह आहे. आचार्य धर्मपाल (इ.स. १६६ ते १९६) रसायन शास्त्रज्ञ नालंदा. दिग्नांग (इ.स. ४थे शतक)वाद विधी, तर्कशास्त्रज्ञ नालंदा. आर्यभट (इ.स.४७६)न्याय शास्त्रज्ञ नालंदा. (गणित, भौतिक), धर्मकिर्ती (इ.स. ७ वे शतक)तर्कशास्त्रज्ञ नालंदा. शांतरक्षित (इ.स. ६७५) तर्कशास्त्र नालंदा. रत्नाकार शांती (इ.स. ९७४ ते १०२६) तर्कषास्त्रज्ञ नालंदा विद्यापिठ. अशा या ज्ञानी आचार्यांच्या सांनिध्यात भारतातिलच नव्हे तर विदेशातील विद्यार्थी सुध्दा येत असत. असे वैभव त्या काळी उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रात भारत देशाने प्राप्त केले होते. परंतू आज भारताला स्वातंत्र मिळून ६७-६८ वर्ष झाली तरी सुध्दाअद्याप पावेतो भारत समावेशी शिक्षण देउ शकला नाही. याचे कारण इथल्या व्यवस्थेत दडलेले आहे. जोपर्यंत इथल्या संवर्णाच्या मानसिकतेत बदल घडून येत नाही तोपर्यंत इथल्या मागासवर्गिय समाजाचे काही खरे नाही. मागासवर्गियांच्या शिक्षनाबाबतचे स्पष्टिकरण खालील कोष्टकावरून लक्षात येईल.

जात निहाय शिक्षण घेणाऱ्याचे प्रमाण

अ.क्र.	जात	लेकसंख्या	िक्षण
1	ब्राम्हण	3.5 टक्के	50 टक्के
2	क्षत्रिय	5.5 टक्के	16 टक्के
3	वै य	6 टक्के	12 टक्के
4	भुद्र(मराठा ओ.बी.सी.)	52 टक्के	12 टक्के
5	अल्पसंख्याक(मुस्लीम)	10.5 टक्के	1.5 टक्के
6	अनुसूचित जाती (एस.सी.)	15 टक्के	6 टक्के
7	अनुसूचित जमाती (एस.टी.)	7.5 टक्के	2 टक्के

(मंडल आयोगाप्रमाणे)

वरिल कोष्टकावरून असे लक्षात येते की जागतीक विद्यापिठामध्ये भारताचा क्रमांक २०११ ला २१८ होता. (आय.आय. टि. दिल्ली)त्यामध्ये कमी होउन २०१२ ला २१२ झाला. तसेच २०११ मध्ये (आय.आय.टि.कानपूर) चा क्रमांक ३०६ होता तो २०१२ मध्ये २७८ वर आला. यावरून असे लक्षात येते की भारतातील उच्च शिक्षण देणा-या संस्थामध्ये फारच कमी प्रमाणात सुधारणा होत आहे. परंतू जागतीक स्तरावर जगातील २०० विद्यापिठामध्ये भारताचा क्रमांक लागत नाही.

भारतात १०० पैकी फक्त १८ विद्यार्थी उच्च शिक्षण घेतात. त्यापैकी अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्याचे प्रमाण ११.७६ टक्के एवढे आहे तर अनुसूचित जमातींच्या विद्यार्थ्याचे प्रमाण ५.२१ टक्के एवढे आहे. देशामध्ये २०१२ पर्यंत ४ करोड बेरोजगार विद्यार्थि होते. यामध्ये २५ टक्के विद्यार्थी हे देशातिल तंत्रज्ञानाचे शिक्षण देणा-या संस्था उदा. आय.आय.एम. यासारख्या संस्थामधील होते.

विद्येचे महत्त्व

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकारोची पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीच्या वतीने औरंगाबाद येथे १९५० साली मिलींद महाविद्यालय स्थापन केले. कॉलेजच्या कोनशीला समारंभासरठी भारताचे पहिले राष्ट्रपती डॉ. राजेंद्रप्रसाद हे १ सप्टेंबर १९५१ रोजी औरंगाबादला आले होते. त्या प्रसंगी भारताच्या पहिल्या राष्ट्रपतीचे आपल्या संस्थेच्या व स्वतःच्या वतीने स्वागत केल्यानंतर डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या भाषणात शिक्षणाचे महत्व कथन करतांना सागितले की, 'हिंदू समाजातील खालच्या वर्गातून मी आल्यामुळे शिक्षणाला किती महत्व आहे, याची मला पूर्ण कल्पना आलेली आहे. खालच्या वर्गातील लोकांना सुधारण्यासाठी नेमके काय केले पाहिजे ? हा विचार होत असताना हया वर्गाच्या आर्थिक प्रश्नाचाच विशेष उल्लेख होता. किंबहूना खालच्या वर्गाचे आर्थिक प्रश्न सोडविण्यात त्यांची खरी प्रगती आहे असे म्हटले जाते. परंतू केवळ तसेच मानलेतरी ती एक घोडचूक ठरेल. भारतातील खालच्या वर्गाना उत्कर्षाच्या वा मुक्ततेच्या मार्गाला आणावयाचे म्हणजे या देशातील प्राचीन काळा प्रमाणे त्यांची खण्यापिण्याची व कपडयालत्याची फुकट सोय करुन उच्च वर्णियांच्या सेवेसाठी तत्पर करुन ठेवणे हे नव्हे ? तर माणसामाणसांमधील उच्च-नीच श्रेष्ठ कनिष्ठ भेदभावाच्या ज्या न्युनगंडे तत्वज्ञानाचे त्याची वाढच खुंटवून दुसऱ्याचे गुलाम व्हायला त्यांना लावले होते, त्या विषारी पंरपरेतुन त्याची सुटका करणे म्हणजे त्यांचा खरा उध्दार करणे होय? यासाठी खालच्या थरातील लोकांच्या मनात विवके जागवून व्याक्तिंगत व राष्ट्रीय जीवणाचे महत्व पटवून दिले पाहिजे आणि आतापर्यंत ज्या समाजव्यवस्थेत ते जगत होते त्या समाजजीवनाने त्याची कशी घोर फसवणूक केली आहे. हे समजून दिले पाहिजे. असे कार्य या देशात उच्चशिक्षणाशिवाय केव्हाच शक्य होणार नाही. म्हणून माझ्या मते भारतातील सर्व प्रकारच्या सामाजिक प्रश्नावर शिक्षणाप्रसार

हाच एकमेव आणि सर्वश्रेष्ठ तोडगा आहे.

आंबेडकरीय उच्च शिक्षणविषयक विचार

शिक्षणाचा संस्कार मनुष्याला चांगले वागण्याची प्रेरणा देते. सतप्रवृती निर्माण करते. त्यानुसार सत्यान्वेषन, सत्याचे ज्ञान, सदाचरन हे षिक्षणाचे खरे मौलिक उद्धिष्ट ठरते. सत्य ज्ञान प्राप्त झाले की मणुष्य नैतिकतेचे आणि मुल्यांचे पालन सहजतेने करीत असतो. याच विचाराच्या आधाराने बाबासाहेबांनी शिक्षणविषयक संकल्पना स्पष्ट केली आहे. त्यासाठी त्यांनी शैक्षणिक आरक्षण या आयुधाचा वापर केला. यासाठी प्रथमतः महात्मा फुले यांनी आवाज उठवला व नंतर डॉ. बाबासाहेबांनी तो प्रत्यक्ष अमलात आणला शिक्षण घेणे हा सर्वाचा हक्क आहे. याबाबत कायदेशीर तरतुद करून ठेवली. कोणत्याही सरकारी अथवा खाजगी शाळेमध्ये धर्म, जात व पंथाच्या आधारावर भेदभाव केला जाणार नाही. असा कायदा करून ठेवला. यासाठी अनुसूचित जाती जमाती यांच्या मध्ये शिक्षणाविषयी अनास्था दूर होईल. त्यांना षिक्षण घेण्यासाठी प्रोत्साहन तसेच शैक्षणिक वातावरण निर्माण करण्यासाठी घटनेच्या कलम ३३८ (१) या कलमानूसार अनुसूचित जाती व जमाती यांच्या करीता अनुसूचित जाती हा जनजाती राष्ट्रीय आयोग असेल असे नमुद केले. त्यांचे अन्वेषन करणे व अशा अडचणी दूर करण्यासाठी कोणत्याही राज्याने उपायोजना कराव्यात त्या संबंधी प्रयोजनाकरीता संघ राज्याने किंवा कोणत्याही रांज्याने कोणती अनूदाने द्यावित व कोणत्या शर्तीच्या अधिनतेने अशी अनूदाने द्यावे. त्यासंबंधी शिफारशी करते. याकरीता राष्ट्रपती योग्य वाटतिल अशा व्यक्तीमिळून बनलेला आयोग आदेशाद्वारे नियुक्त करता येईल अशाप्रकारे वरिल कलमानूसार अनुसूचित जाती जमाती या वर्गास शैक्षणिक आरक्षण मिळाले आहे. त्याचप्रमाणे घटनेच्या ३४० व्या कलमानूसार शैक्षणिकदृष्टया अन्य मागासवर्गियासाठी आयोग नेमण्याची तरतूद आहे. त्यानूसार मंडल आयोगाची स्थापना करण्यात आली होती. असा सर्व समावेषक शिक्षणाचा विचार बाबासाहेबांना अभिप्रेत होता.

शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे प्रभावीशस्त्र आहे. शिक्षणाने माणसाला आपले कर्तव्य व हक्काची जाणिव होते. समाजातील अस्पृष्य समाजाला स्वत्वाची जाणिव व्हावी या साठी त्यांनी शिक्षणाचे महत्व समाजात विषद केले. '' शिक्षण हे वाघिणीचे दुध आहे. ते जो पिल तो माणूस गुरगुरल्या शिवाय राहणार नाही'' असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर समाज बांधवांना सांगतं. प्राथमिक शिक्षण हे सर्व शिक्षणाचा पाया आहे म्हणून हे शिक्षण अतिशय दर्जेदार व गुणवत्तेचे असावे असे ते सांगतात. प्राथमिक शिक्षणाचे ध्येय असे असले पाहिजे की, मुलगा किंवा मुलगी एकदा शाळेत दाखल झाले की,ते पूर्णपणे सुशिक्षित, माहितीपूर्ण व गुणवत्ता प्राप्त करूनच बाहेर पडावेत. शासनाने यासाठी लक्ष द्यायला हवे त्यांचे म्हणने आहे की, समाजाच्या सर्व थरापर्यंत शिक्षण गेले पाहीजे. शिक्षणप्राप्त झाल्याने बौद्धिक दृष्टा सशक्त होतो. व्यक्तीला चांगले आणि वाईट यातील फरक समजायला लागतो. प्रज्ञा, शिल आणि करूणा हे गुण प्रत्येकाच्या अंगी आणण्यासाठी शिक्षणाची गरज त्यांनी प्रतिपादन केलेली आहे. शाळेत मुलांना केवळ बाराखडी शिकवु नये तर मुलांची मने सुसंस्कृत व गुणवत्तामय बनवावी. समाज हितार्थ या ज्ञानप्राप्त मुलांनी आपली सामाजीक बांधिलकीची कर्तव्ये योग्य व समर्थपणे पार पाडावीत असे शिक्षण असावे. शाळा म्हणजे उत्तम नागरीक व कर्तव्यदक्ष नागरीक बणविणारे कारखाणे आहेत. याचे भान या प्रक्रियेत भान घेणाऱ्यांनी ध्यानी घ्यावे. पिपल्स एज्युकेषन सोसायटीची स्थपना १९४६ ला करून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मुबईला सिध्दार्थ कॉलेज व औरंगाबादला मिलींद महाविद्यालय सुरू केले. राष्ट्रहित व समाज हिताचे भान ठेवणारेच खरे शिक्षण होय असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मानीत.

निष्कर्ष :- वरील सर्व विवेचनावरून असे लक्षात येते की बाबासाहेबांना शिक्षण हे शेवटच्या माणसापर्यंत कसे पोहचेल याचा विचार ते अहोरात्र करीत होते. म्हणून असे म्हणावसे वाटते की'' बोले तैसा चाले त्याची वंदावी पाउले''.

संदर्भ :-

१) महाराष्ट्रातील आंबेडकरी चळचळीचा इतिहास. -- डॉ. अनिल कोठारे, वाघमारे , पाटील.

२) धम्मपद.--सतिष दे. चंद्रमोरे.

३) जागतिक विद्वानांच्या दृष्टित डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर -- भालचंद्र लोखंडे

४) लोकसभा व राज्यसभा टि.व्ही समाचार.

५) आंबेडकरीय साहित्य व वृत्तपत्रे.

६) माझी जीवन गाथा -- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

पोषण साक्षरतेविषयी शैक्षणिक कार्यक्रम - सकस आहार आयोजन

प्रा.प्रज्ञा एस जुनघरे
गृह अर्थशास्त्र विभाग, एफ.ई.एस.गर्ल्स कॉलेज, चंद्रपूर

पोषण शिक्षण हा आरोग्यदायी जीवन मिळविण्याचा प्रशस्त मार्ग आहे. आहार विषयक समस्यांचे समूळ निर्मूलन करण्यांचा एक प्रभावी मार्ग म्हणजे पोषण षिक्षण होय. स्वास्थ, शक्ती, मानसिकता, तत्परता,कार्यक्षमता प्राप्त होण्यासाठी पोषण हा पाया समजला जातो. मानवी पोषण आहारावर अवलंबून असते. समाजाचे पोषण हे समाजातील मानवाचे पोशण,त्याच्या आहार व पोषणविषयक गरजाच्या पूर्ततेतील सातत्य व त्यानुसार समाजाचा पोषणात्मक विकास होत असतो. प्रत्येक व्यक्तीला किती प्रमाणात आणि कशा प्रकारचे अन्न मिळते यावर त्या व्यक्तीचा आणि समाजाचा विकास व आरोग्य अवलंबून असते. अपुरे अन्न आणि आहार मिळणाऱ्या कुपोषित व्यक्तीचा शारीरिक, मानसिक,भावनिक आणि सामाजिक विकास योग्य प्रकारे होऊ शकत नाही. अषा व्यक्तीच्या वर्तनातून समाजात काही समस्या उद्‌भवतात. कुपोषणामुळेच बालमृत्यु, मातामृत्यु, कमी वनज, प्रथिने कॅलरी कुपोषण, रक्तक्षय, जीवनसत्व 'अ' चा अभाव यासारख्या समस्या निर्माण होतात.

पोषण शिक्षण ही निरंतर चालणारी क्रिया आहे. आपल्याकडे आढळून येणारी कुपोशणाची समस्या ही फक्त पोशक पदार्थाच्या कमतरतेमुळे आढळत नाही, तर अज्ञानाचा भाग फार मोठया प्रमाणात आढळून येतो.

Nutrition education is a means of translating nutritional requirements into food adjusting the food choices to satisfy nutritional, cultural, psychological and economic needs

आहारविषयक समस्यांचे संपूर्णतः निर्मूलन करण्याचा मार्ग म्हणून 'पोषण शिक्षण' प्रभाविपणे राबवता येऊ शकते. पोषण शिक्षण म्हणजे आहाराचे आणि पोषणाचे सर्वांगीण ज्ञान स्वास्थावधानता राखून जनतेपर्यंत पोहचवणे आणि त्याचे उपयोजन त्यांनी आपल्या दैनंदिन जीवनात करण्यास प्रवृत्त करणे होय. राष्ट्राच्या जीवनपध्दतीत विविध विज्ञान आणि तंत्रज्ञानामुळे परिवर्तन आले आहे. या परिवर्तनाला आत्मविष्वासाने सामोरे जाण्याची क्षमता पोशणातूनच निर्माण होवू शकते. आज बदललेली सर्वच परिस्थितीस नैसर्गिक सामाजिक,भौगोलिक,आर्थिक सामोरे जाऱ्याची शक्ती क्षमता ही पोषणातून निर्माण होऊ शकते त्यासाठी संपूर्ण समाजाला पोषण शिक्षण दिल्यास पोषणविषयक समस्याचे निराकरण करणे सोपे होईल. समाजातील ५ वर्शाच्या मुलापासून ते वृध्दापर्यंत सर्वांना पोषण शिक्षण दिले पाहिजे. त्यातही प्रामुख्याने गृहिणी किंवा मातांना पोषणशिक्षण दिल्यास जास्त फायदशीर होते. गृहिणी ही कुटुंबासाठी पोशणाची जबाबदारी सांभाळण्याचे काम करत असते. म्हणून त्यांना पोषण शिक्षण दिल्यास आहारविषयक समस्या उद्‌भवणारच नाहीत. तिला पोषणाचे ज्ञान किंवा शास्त्रीय शिक्षण दिल्यास कुटुंबातील व्यक्तीच्या वयानुसार, श्रमानुसार, लिंगानुसार गरजा ओळखुन समतोल आहाराचा पुरवठा करु शकते. तसेच गरोदर काळात स्तनदा काळात स्वतःची पोषणविशयक पूर्तता करुन जन्मणाऱ्या व जन्मलेल्या बाळाचे पोषण करुन सृदृढ आरोग्यसंपन्न जीवन स्वतः व कुटुंबीयांना उपलब्ध करुन देईल.

पोषण शिक्षण हे बाळास्तरावरच मुलांना दिल्यास मुलांवर पोषणविषयक संस्कार होऊन आहार व पोषणविषयक जाणीव जागृती निर्माण होऊन भविष्यात त्याचे जतन, अंमलबजावणी करण्यामुळे मुलांचे आरोग्य,शारीरिक स्वास्थ उत्तम राहण्यास मदत होते.

पोषण षिक्षणाचे उद्देष :-

- पोषणविषयक शास्त्रीय दृष्टीकोन विकसित करणे.
- समतोल आहर मिळवण्यासाठी अन्न गटाचे उत्पादन वाढवणे.
- उत्पादित मालाच्या योग्य वितरणासंबंधी माहिती देणे.
- संरक्षक अन्नपदार्थांचे उत्पादन वाढवून त्यांचा दैनंदिन आहारात योग्य प्रमाणात समावेष करण्यासंबंधी जाणीव

जागरुकता निर्माण करणे.

- पाषण शिक्षणाच्या माध्यमातून आहरविशयक भ्रामक,चुकीच्या कल्पनांचे निराकरण करणे.
- भेसळयुक्त अन्नपदार्थ ओळखण्याची क्षमता विकसित करणे.
- अन्नधान्याची साठवण आणि संग्रह याबाबत आधुनिक दृश्टीकोन विकसित करणे.
- गर्भवती स्त्रिया आणि स्तनदा माता यांना त्यांच्या स्वास्थावर बालकाचे स्वास्थ निर्भर आहे याची जाणीव त्याच्यांत संक्रमित करणे.
- कुटुंबातील सदस्यासाठी कमी खर्चात पोष्टीक,संतुलित आहार देण्यासाठीचा नवा विचार स्वीकरण्यास प्रेरित करणे.
- कुपोषणाच्या लक्षणाची व चिन्हाची माहिती, ज्ञान देऊन ते ओळखून आहरविशयक उपाययोजना करण्याबाबतचे शास्त्रोक्त ज्ञान देणे.
- अयोग्य पोषण,अपूरे पोषण किंवा कुपाषणाच्या समस्या सोडवण्यास समाजाला मदत करणे.

अ **पोषणविषयक कार्यक्रम :-** पोषणविशयक कार्यक्रमाचे चार भागात विभाजन करता येईल.

अ) पूरक आहार कार्यक्रम :- या कार्यक्रमाचे आयोजन समाजातील अतिशय मागासलेल्य लोकांसाठी करण्यात आलेले आहे. शहरातील निवडक झोपडपट्या, आदिवासी जमाती विभाग, मागासवर्गीय ग्रामीण भागात समाजकल्याण विभाग व ग्रामीण विकास विभागाकडून केले जाते.

उद्देष :-● १ ते ५ वर्षापर्यतच्या मुर्लीना प्रथिनेदेणे.● गरोदर व स्तनदा मातांना पूरक आहार देणे त्यात

'अ' जीवनसत्व व फोलिक आम्लच्या वाटप गोळयांचे करणे.

ब) शालेय स्तरावर पूरक अन्न कार्यक्रम :- कार्यक्रमाद्वारे माध्यान्ह भोजन कार्यक्रम राबवला जातो हा कार्यक्रम ग्रामीण विकास विभागातर्फे राबवला जातो.

उद्देष :- शालेय मुलांचा आहार व पोषण विषयक दर्जा सुधारणे. आहार विषयक चांगल्या सवयी लावणे.

एकत्रित काम करण्याची सवय लावणे.शाळेतील मुलांची उपस्थिती वाढविणे

अ शैक्षणिक कार्यक्रम :-

अ) सकस आहार आयोजन :- महाराष्ट्रात हा कार्यक्रम १९६४ मध्ये सुरु करण्यात आला. या कार्यक्रमाला सामाजिक विकास विभागाचे साहाय्य आहे. राज्य पातळीवर ग्रामीण विकास विभाग हा कार्यक्रम राबवतो.

उद्देष : आरोग्य व कुपाषणाचे निर्मुलन करणे.. उत्पादन क्षमतावाढविणे. आहार व पाषणविषयक शिक्षणावर विशेष लक्ष केंद्रीत करणे, समतोल आहार , अन्नसंरक्षण पध्दती. नविन तंत्रज्ञानाची ओळख करुन देणे.

अ आरोग्यसंबंधीत कार्यक्रम :-

अ) रक्तक्षय प्रतिबंधक कार्यक्रम :- लोह व फोलीक आम्लच्या अभावी गरोदर स्त्री व स्तनदा मातांमध्ये रक्तक्षयाचे प्रमाण अधिक आढळून येते. त्यांना हा रोग होऊ नये म्हणून आरोग्य खात्यामार्फत प्राथमिक आरोग्य केंद्राच्या माध्यमातून हा कार्यक्रम राबवला जातो.

उद्देष :- रक्तक्षयास प्रतिबंध घालणे.

ब) 'ब'जीवनसत्व :- अ च्या अभावी येणाऱ्या अंधत्वावार प्रतिबंधक उपाय भारतात दरवर्शी १५ ते २० हजार मुलांना जी अ अभावी अंधत्व येते.याला प्रतिबंध करण्यासाठी केंद्र सरकारतर्फे राज्य कुटुंब नियोजन अधिकाऱ्यांना जीवनसत्व अ चे द्रव(पुरवले जातात. प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत हा कार्यक्रम राबवला जातो.

क) पोष्टीक अन्नपदार्थाचे उत्पादन व वाटप :- बालआहार, लिटोन, दुधाला पर्यायी पदार्थाचे उत्पादन, अमूल व बालअमूल सारखी उत्पादने, एकदाम खाण्यायोग्य नाष्ट्याचे उत्पादन बाजारात आणणे. याशिवाय खाद्यपदार्थाचे समृध्दीकरण व दृढीकरण करुन वाटप करणे.

ड) सर्वांगीण बालविकास योजना :- मुलांच्या सर्वांगीण विकासाठी भारतात या योजनेची आखणी १९७२ साली सुरवात

झाली. मागासवर्गातील गरोदर स्त्रिया,स्तनदा माता व १ ते ६ वर्षे वयातील मुलाचे पोषण घडवणे. हा या योजनेचा मूळ उद्देश आहे.

उद्देश :- ० ते ६ वर्शे या गटाचा आरोग्य व पोषणविषयक दर्जा वाढविणे.. मुलांच्या योग्य शारीरिक, मानसिक व सामाजिक वाढीचा पाया घालणे, मुलांच्य मृत्यूचे, आजाराचे, कुपोषणाचे व शाळेतील अनुपस्थितीचे प्रमाण कमी करणे. लसीकरण करणे, गरोदर स्त्री व बालकाचे लसीकरण, पूरक आहार देणे. माता व मुलाच्या स्वास्थाची तपासणी करुन व जी 'अ' च्या गोळया देणे हया कुपोशित बालकांना हॉस्पिटलची सुविधा उपलब्ध करुन देणे. ३ ते ५ वर्षे वयोगटातील मुलांना अंगणवाडी केंद्रावर सर्वांगीण विकासाचे पायाभूत शिक्षण, स्वच्छतेचे महत्व, शरीर अवयवांची माहिती देण्यावर भर दिला जातो.

अ आहारविषयक समस्या सोडवण्यासाठी कार्यरत आंतरराष्ट्रीय आणि राष्ट्रीय संघटना

१) अन्न कृषी संघटना :- (FAO-Food and Agriculture Organization)

अन्न कृषी संघटन ;विद्ध ऑक्टोबर १९४५ मध्ये स्थापन झाली (fao)ही संघटना "FIAT PANIS(Let there be bread) या ध्येय बाण्यासह आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भुकेशी लढा देण्याचा सातत्याने प्रयत्न करण्याचे काम करते.

उद्देश :- आहाराचा दर्जा वाढविणे अन्नधान्य उत्पादनात वाढ करणे. षेतकी उत्पादनाचे योग्य प्रकारे वितरण करणे

२) जागतिक आरोग्य संघटना (W.H.O) World Health Organization

ही अमेरिकेची संघटना असून तिची स्थापना ६ एप्रिल १९४८ रोजी झाली. आरोग्य संवर्धनासाठी, आरोग्य संरक्षणासाठी स्थापन झालेली ही एक जागतिक वैशिष्टयपूर्ण संस्था आहे.

उद्दशः क्षय,मलेरिया,देवी,महारोग,गुप्तरोग,कॉलरा,इन्फ्ल्युएंझा यासारख्या संसर्गजन्य रोगाच्या नियंत्रणास मदत करते. माता व मुलांचे आरोग्य सुधारावे म्हणून साहाय्य करते आरोग्यविषयी शिक्षण आणि संपूर्ण माहिती देणे. साथीच्या आजारात सर्वच देशात मदत करणे. संस्थाना प्रयोगशाळेत संशोधन कार्यात मदत करणे

३)सयुक्त राष्ट्र बालनिधी (UNICEF) United Nations International Children's Educational Fund :- राष्ट्राचे आधारस्तंभ असलेल्या मुलांचे आरोग्य राखणच्या उद्देषाने काम करणारी नदपबम ही एक आंतररष्ट्रीय संघटना आहे. मुलांच्या आरोग्यासाठी कार्यक्रम राबवणाऱ्या देशांना,दशातील सामाजिक, स्वयंसेवी संस्थाना मदत करुन उत्तेजन देण्याचे कार्य नदपबम ही करते

उद्देश :- आर्थिकदृष्टया मागासलेल्या देशांना मदत करणे. मुलांच्या कल्याणासाठीच्या दीर्घकालिन कार्यक्रमांना मदत करणे कार्यक्रम यशस्वी करण्यासाठी साधनांचा पुरवठा करणे. पूरक अन्नाचा पुरवठा करणे.

४) केअर (CARE) Calthelic American Relief Everywhwere

या संघटनेची स्थापना १९४५ झाली झाली. या संघटनेचे मुख्य कार्यालय न्यूयॉर्क येथे असून भारतात १९५० पासून याचे कार्य सुरु झाले.

उद्देशः- अविकसित भागातील लोकांचे पुनवर्सन करण्यासाठी आर्थिक सहाय्य करणे. जनेतेचे आरोग्य व आहार सुधारण्यास मदत करणे, सामाजिक जीवन सुधारावे म्हणून प्रयत्न करणे आरोग्य सेवा योजनेला मार्गदर्शन व मदत करणे.

अ राष्ट्रीय संघटना :-

अ) भारतीय वैद्यकीय संशोधन मंडळ Indian Council of Medical Research Center

स्वांतत्र्यपूर्व काळात १९११ साली या मंडळाची स्थापना झाली. पूर्वी या संघटनेचे कार्य सांसर्गिक आजारापुरतेच मर्यादित होते ; पंरतू आता मात्र icmr चे कार्यक्षेत्र व्यापक झालेले आहे.

उद्देश :- भारतात आरोग्य दर्जा वाढवणे. कॉलरा संशोधन केंद्र पोषण संशोधन प्रयोगशाळा औद्योगिक आरोग्य केंद वायरस सशोधन केंद टयूबरक्यूलोसिस किमोथेरेपी सेंटर इंडियन रजिस्ट्री ऑफ पॅथालॉजी.

ब) राष्ट्रीय पोषण संस्था (NIN) National Institute of

Nutrition भारतीयांच्या पोषणात सुधारणा घडवून आणण्याच्या उददेशाने १९१८ साली नावाने कन्नुर येथे स्थापन झालेली संस्था १९५९ हैद्राबाद येथे स्थानांतरित झाली. १९६९ मध्ये या संस्थेला दपद ह`नांव देण्यात आले ही संस्था केंद्र शासनाच्या आरोग्य मंत्रालयाच्या नियंत्रणाखालील भारतीय वैद्यकिय संशोधन मंडळाची एक संस्था म्हणून कार्य करते.

उद्दश :- भारतातील आहरविषयक गंभीर समस्यावर चर्चा,सखोल अभ्यास करुन उपाययोजना करणे. आहार पोषणाचा दर्जा वाढवणारे संशोधन करणे

क) केंद्रीय खाद्य तंत्रज्ञान संशोधन संस्था (CFTRI) Central food Technological Research Institute. पोषणशास्त्रातील भरीव कार्य करणाऱ्या या संस्थेची स्थापना १९५० साली म्हैसूर महाराजांनी केले.

उद्दश :- जनतेच्या आहाराचा दर्जा वाढविणे. स्थानिक अन्नपदार्थापासून सकस व पूरक आहार तयार करणे. तयार केलेल्या पदार्थाचे औद्योगिकरण करणे.

ड) भारतीय कृशी संषोधन संघटना (ICAR) Indian Council of Agricultural Research १९२८ साली खेडयातील कृषी व्यवस्था, प्रगती, आर्थिक परिस्थितीचे निरीक्षण करण्यासाठी नेमण्यात आलेल्या रॉयल कमिशनने पबंत ची स्थापना केली

उद्देश :- पिकांचा दर्जा वाढवून अधिक उत्पादनास मदत करणे. यासाठी कृषी तज्ञांना प्रशिक्षितकरणे. जमिनीचा पोत,खते आणि रसायने या बाबतीत लोकांमध्ये जाणीव जागृती निर्माण करणे शेतीमालाच्या दर्जाचे मूल्यांकन करुन त्यांची किंमत निश्चित करणे.

संदर्भग्रंथ सूची :-

१) आहारोपचार आणि सामुदायिक पोषण प्रा. शोभा वाघमारे (नाईक)
२) पोषण आणि आहारशास्त्र त्रिवेणी करकाडे, सुलभा गोंगे
३) पोषण व आहारशास्त्र परिचय सरळ केले

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

बाळजन्माशी संबंधीत काम करणा-या सुईण मांग स्त्रीचे समाजशास्त्रीय अध्ययन नागपूर जिल्हयाच्या संदर्भात

कु. माधुरी ब. चौधरी
एम.ए.बी.एड्. एम.फिल नेट

प्रस्तावना

समाजातील धार्मिक आर्थिक सामाजिक सांस्कृतिक अशा सर्वच क्षेत्रात स्त्रिया महत्वाची भुमिका निभावत आहे. जगातील असे कुठलेंही क्षेत्र नाही की ते क्षेत्र महिलांनी आपल्या कर्तृत्वाने पादाक्रांत केले नाही. आधुनिकीकरण जागतिकीकरण, महिला सशक्तीकरण, नवतंत्रज्ञान व वैज्ञानिक शोध या सर्वामुळे महिला आपल्या प्रगतीची शिखरे उंचावत आहेत. स्त्रियांची प्रगती होत आहे. त्या प्रगतीत कोणत्या स्त्रिया सहभागी आहेत? ज्यांच्या पर्यंत शिक्षणाच्या व आरोग्याच्या सोयी सवलती पोहचल्या आहे. ज्यांनी शासनाच्या सवलतीचा लाभ घेतला आहेए त्याच स्त्रियांनी प्रगती केली आहे असे म्हणता येईल कारण आजही आपण जेव्हा ग्रामीण क्षेत्रातील स्त्रियांचा विचार करतो तेव्हा शिक्षण, आरोग्य, उत्पन्न, राहणीमान, निर्णय प्रक्रिया व गतीशीलता या सर्वातच ती नागरी स्त्रीच्या तुलनेत मागासलेली दिसुन येते. ग्रामीण स्त्री सामाजीक विकासाच्या सर्वच क्षेत्रात मागासलेली व दुर्लक्षित दिसते. तांत्रिक युगात वावरत असतांना आजही ती अंधश्रध्देने ग्रासलेली, निरक्षर, अज्ञानी, अशिक्षित अशी प्रत्यायास येते.

वास्तविक पाहता ग्रामीण महिलांचा सहभाग आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रामध्ये मोलाची भर पाडणारा असा आहे. श्रम विभाजनाच्या दृष्टिने पाहिले असता कृषी व्यवस्थेत तिचा वाटा ८०ः दिसुन येतो. तरी देखिल अज्ञान निरक्षरतेमुळे ती अशिक्षित आहे. स्वतःवरील अत्याचार अन्याय ती मुकाटयाने सहन करीत आहे याचे तिला भान नाही. याचे मुळ भारतीय समाज व्यवस्थेत आहे. कारण भारतीय समाज हा पुरूष प्रधान असल्याने स्त्री ग्रामीण असो की शहरी असो त्यांची स्थिती सारखीच! भारतीय स्त्रियांच्या सामाजीक दर्जाचा विचाार करतां तो सहजपणे पुरूषापेक्षा निम्न आहे असे म्हणुन आपण त्याकडे दुर्लक्ष करतो पण प्रत्यक्षात भारतीय सामाज व्यवस्थेतील जातीय उतरंडी हीच स्त्रियांची सामाजिक स्थिती समजण्यासाठी लक्षात घेणे महत्वाचे वाटते. प्रथम लिंग मग जाती व त्यानंतर वर्ग अशा तीन स्तरावरून भारतीय समाजव्यवस्थेत स्त्रियांचे पोषण होते. जेव्हा आम्ही अनुसुचित जातीच्या स्त्रियांचा विचार करतो तेव्हा त्यांना पराकोटीच्या पोषणास व उपेक्षेस सामोरे जाव लागते. अशाच एक अनुसुचित जातीतील स्त्री आहे मांग स्त्री जी परंपरेने सुईण/दाईनचे काम करत होती. येणा-या संदर्भातुन मांग स्त्री ही समाजव्यवस्थेसाठी महत्वाची आहे तिच्या सेवा प्रत्येक स्त्रीस हव्या होत्या व जेव्हा आपण म्हणतो की ४० ते ५० टक्के भारतातील बाळंतपण प्रशिक्षित दाई शिवाय होतात. तेव्हा मांग स्त्रीला आपण दुर्लक्षित करतो पण ती प्रत्येक स्त्रीस सेवा पुरवत असली तरी तिचा दर्जा तिच्या जातीचा दर्जा व तिचा व्यवसाय हे समाजाने हीन ठरविला आहे गावातील स्त्रियाचे बाळंतपण करण्याचे अवघड काम मांग स्त्री सहज पार पाडायची आणि जंगलातील अनेक औषधीची माहिती तिला होती. दाईण व सुईण म्हणुन मांग स्त्रीचे महत्व ग्रामीण क्षेत्रात आहे. (प्रा. सोमवंशी महाराष्ट्रातील मांग पृ. क्र २६).

आजही मांग स्त्री प्रत्येकाच्या जीवनाशी जुळलेली आहे. जन्म, नामकरण, विवाह, मुत्यु या संस्कारापासुन तर गुढीपाडवा ते होळी पर्यत प्रत्येक क्षेत्रात हिचे महत्व कायम आहे . मातंग स्वतःला या स्त्री पुत्र म्हणतात. ते स्वतःला मातंगी मक्कळू म्हणतात. (डॉ. खडसे - मांग जात समाजशास्त्रीय अध्ययन पृ. क्र २७)

चंद्रकांत वानखेडे या स्त्रीची महत्ता सांगताना नोंदवतात जगात भारतीय स्त्री श्रेष्ठ आणी भारतातील मांग स्त्री श्रेष्ठ ठरावी कारण आईच्या पोटात गर्भाकुर निर्माण झाल्यानंतर जीवनाचे दर्शन घडविणारी स्त्री म्हणजे मांग स्त्री (वानखेडे चंद्रकांत मातंग प्राचीनता आणि सामाजिक परिवर्तनाची दिशा- पृ. क्र. ११७)

तिचे काम पुरोहीतांपेक्षा श्रेष्ठ व वेगळे आहे कारण मांगनीच्या या कामामुळे ती सर्व जातीच्या लोकांची गुरू आहे असे म्हटल्या जाते कारण गुरू आपल्या शिष्याचे कान फुंकतो तसेच बाळ

जन्मल्यावर सुईण मांग स्त्री नाव व कानातुन फुंकर मारून आतील घाण बाहेर काढते (१८७.१८८द्ध

विटाळ, स्त्रीरोग, बाळ जन्म, बाळंतपण या सर्व कामामुळे ती सर्व जातीशी जुळलेली आहे. मांग जात ही अस्पृष्य असुन सुध्दा अनादी काळापासुन मांगणी सुईणीचे काम करीत आली आहे. या कामात त्या अत्यंत निपुण असतात म्हणून की काय आज ही दवाखान्यात अद्यावत साधन सामग्री उपलब्ध असून सुध्दा बाळंतीणीजवळ मांगीण ठेवण्याचा व तिच्या हस्ते बाळंतपण करण्याचा प्रघात रूढ आहे . (प्रा. सोमवंषी - भारतीय जाती संस्थेत मातंगाचे स्थान आणि महार मांग संबंध - पृ.क्र. ५९)

या मांग स्त्रीचे धार्मीक आर्थिक क्षेत्रातही योगदान आहे. मरीआई ही रोग निवारक देवता आहे. या देवतेच्या कोपापासून सुटका करण्यासाठी गांव बांधणीच्या कामामध्ये मांग स्त्री चा समावेश होतो. तिचा समावेश या पूजाविधीत महत्वाचा असतो. (मांडे प्रभाकर गाववाडयाबाहेर- पृ.क्र. १२-१३)

लग्न समारंभामध्ये बलुतेदारास नवरदेवाच्या बातुने विशेष महत्व असते आणि त्यात या मांग स्त्रीला फार मोठे मानाचे काम मिळते . कुंभार हत्ती घेऊन उभा असतो माळीण फुलहार घेऊन व कोळीण पाण्याची घागर ओतते न्हावी आरसा दाखवितो मांग स्त्री नवरदेवाला ओवाळते. (दांडेकर जगताप गावरहाटा पृष्ठ १७६)

परंपरेने एवढी महत्वाची कामे या स्त्रीव्दारे केली जात असतांना देखील जातीव्याचस्थेत अस्पष्य जातीत तिचा आंतरभाव होतो व त्यातुन जातीय छळास ती बळी पडते. तसेच विकास व आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत नवीन आरोग्य सेवांचा सुळसुहाट होऊन मांगीणीच्या बाळजन्माच्या/सुईणीच्या कार्यातुन अतोनात पैसा मिळतो हे तथाकथित सभ्य समाजाला उमजल्यावर Gynocology विद्याशाखेतंर्गत स्त्रीरोग व प्रसुती तज्ञांची एक फौज तयार झाली आणि मांग सुईण स्त्रीचे जीवन अजुनही दुर्लक्षितच नव्हे तर लांछनीत झाले. चीनने ग्रामीण क्षेत्रात प्रत्येक गावात एक डॉक्टर असावा यासाठी गावातीलच वैद्यांना प्रशिक्षण दिले. Bare Foot Doctors ची निर्मीती केली. भारतीत सर्व वैद्यकिय सेवा नागरी क्षेत्रात सिमीत आहेत व अशा स्थितीत मांग स्त्री दुर्लक्षित आहे.

मांग सुईन स्त्री ही अजुनही ब-याच अंशाने आदिम जीवन जगत असलेली स्त्री असून तिचा व्यावसाय अर्थकारण व धर्म हे अत्यंत प्राचीन स्वरूपाचे आहेत. भारतीय स्त्रियांच्या इतिहास लेखनात या स्त्रीला दुर्लक्षित केले तर क्वचितच तिच्या बरोबरीचे कर्तृत्व असणारी दुसरी स्त्री आपणास दिसेल. या पार्ष्वभुमीवर सामाजिक मानवषास्त्रीय अंगाने मांग सुईन स्त्रीचा सर्वगिण अभ्यास महत्वाचा ठरतो.

साहित्य सर्वेक्षण :

मांग जात समाजशास्त्रीय अध्ययन - डॉ. भा. खडसे यांनी १९९० ला प्रस्तुत शोधप्रबंध आचार्य पदविसाठी नागपुर विद्यापीठाला प्रस्तुत केला. प्रस्तुत अध्ययनात वर्णनात्मक निदानात्मक आराखडयाचा वापर केला असुन विदर्भातील मांग जातीचे अध्ययन करण्यात आले आहे. मांग जातीच्या संपूर्ण पैलूंवर प्रकाश टाकण्यात आला. मांग जातीचे कौटुंबिक जीवन, वैवाहिक जीवन धार्मिक जीवन, आर्थिक जीवन, जीवन, राजकीय वाटचाल शिक्षण त्याचप्रमाणे आधुनिकतेचा मांग जातीवरील परिणाम या संपुर्ण घटकावर प्रकाश टाकला आहे. या संशोधनाचे निष्कर्ष असे निघाले आहे की जीवन आधुनिकीकरणाच्या प्रवाहामध्ये मातंग समाज जीवन, धार्मिक जीवन, सांस्कुतिक दृष्टया परंपरागत आहे. शहरीकरण , स्थलांतरण औद्योगीकीकरणामुळे परंपरागत व्यवसायात मात्र बदल घडून आला आहे.शैक्षणिक दृष्टया पाहिजे त्या प्रमाणात प्रगती साधली गेली नाही. राजकारणी लोक स्वतःच्या स्वार्थासाठी यांचा वापर करत आहे . तसेच या समाजामध्ये अजुनही धर्मांतरणाचे प्रमाण कमी आहे.

वैवाहिक व कौटुंबिक जीवन पाहिले असता या समाजात विवाह संस्था परंपरागत समाजात जशी होती तशीच ती अजुनही कायम आहे. सांस्कुतिक व धार्मिक जीवनात कुठलाही बदल घडवून आला नाही. देवपुजा , बलीपूजा, सण, उत्सव, व्रत, धार्मिक, श्रध्दा, पवित्र. अपवित्रता समाजात अजुनही कायम आहे. परंतु या अध्यायनात प्रकर्षाने निदर्शनास येते की संपुर्ण मांग जातीचे अध्ययन यात करण्यात आले परंतु ही मांग स्त्री मात्र संपूर्ण अध्ययनात दुर्लक्षित करण्यात आली आहे. तिचे आर्थिक सामाजिक योगदानातील स्थान स्पष्ट करण्यात आले नाही. तेव्हा या संशोधनात या जातीतील स्त्रियांचे धार्मिक तसेच सुईणीचे काम (आर्थिक) याचा मागमूसही घेतल्या गेला

नाही. तसेच डॉ. खडसेनी मांडल्याप्रमाणे मांग समाज परंपरागत आहे असे म्हणत असतांना मांगांमधील सुईणीचे काम करण-या स्त्रीया आपल्या आर्थिक परंपरांचा निर्वाह करीत आहे आणि म्हणुन त्याचाशोध घेणे महत्वाचे ठरते.

कनोसा ग्रामीण स्त्रिच्या मनातील गुपितांचा - १९८६ लेखिका - डॉ. राणी बंग :

गडचिरोली हा महाराष्ट्रातील सर्वात मागासलेला जिल्हा या जिल्हात सर्च नावाची स्वयंसेवी संघटना उभारून सन १९८६ मध्ये या जिल्हयातील दोन खेडयांमधील स्त्रियांना कोणते व किती प्रमाणत स्त्रीरोग असतात त्यांचे प्रत्यक्ष निरीक्षणे लोकजीवनात सहभाग व मुक्त चर्चा यांच्या माध्यमातुन विस्तृत अध्ययन करण्यात आले.

स्त्री रोग म्हणजे गरोदरपणा, बाळंतपण, महावारीचा आजार, प्रदर जाणे, वंध्यत्व, लैंगिक जीवनातील समस्या, कॅन्सर प्रजनन इंद्रियाचे संक्रमक आजार. या अध्ययनातुन ग्रामीण स्त्रीयापैकी ९२ टक्के स्त्रीयांना स्त्रीरोग आहे. ५० टक्के स्त्रियांना जनन इंद्रियांचा दोष आहे. त्यातील फक्त ८ टक्के स्त्रीयांनी वैद्यकिय उपचार घेतलेला आहे असे प्रस्तुत अध्ययनावरून निदर्शनास आले आहे.

या आकडेवारीवरून निष्कर्ष निघतो की आधुनीक वैद्यकीय जगाशी त्यांचा क्वचित आणी दुरून संबंध येतो. ग्रामीण क्षेत्रामध्ये स्त्रीया या आपल्या आजाराविशयी वयोवृध्द स्त्रियांषी किंवा सुईण बाईषी संवाद साधुन त्यांच्यामार्फत आपल्या आजारावर उपचार करतात. ग्रामीण स्त्रियांना कुठलाही लैंगिक आजार असेल तर ती सांगायला लाजते आणि पुरूष डॉक्टरकडे तर ती जायला तयार नसते.

पदर जाणे, पांढरे पाणी जाणे, उष्णता /ग्रामीण बाळंतपणा व गर्भपात, गर्भाशय आजार, कमजोरी, वंध्यत्व, लघवीत अंगार, रातआंधळेपणा, मुळव्याध, मासिक पाळी, विटाळ, गरोदरपणातील आजार, खैरा धरणे, नैसर्गिक गर्भपात, बाळंत आजार, स्तनाचे आजार, अंग बाहेर येणे या विषयी समजुती आणि गैरसमजुती या विषयी महिलाच्या गुपिताचा कानोसा डॉ.रानी बंग यांनी १०० सुईण, २०० स्त्री रूग्ण आणि ३०० पुरूष व ग्रामीण स्त्रीयांचा गट असा ६०० लोकाशी संवाद साधुन घेतला आहे.

स्त्री रोगाचे अध्ययन करतांना त्यांच्या असे निदर्शनास आले की वैद्यकीय स्त्री रोग शास्त्राच्या सिमेपलीकडच्या खुप काही गोष्टी या बायांच्या जीवनात दडलेला आहेत आणि यांचा कानोसा घेणे गरजेचे आहे. एक स्त्रीच एका स्त्रीचे दुख व आजार समजु शकते कारण सर्वाचा मार्ग तो एकच. ही व्यथा केवळ एक किंवा दोन गावातील नसुन संपुर्ण विश्वाची आहे.

ग्रामीण स्त्रीला कुठलेही लैंगिक आजार झाले तर ती गावातील वैदू, दायी, सुईण यांच्या कडून उपचार करवून घेते. बाळ व बाळजन्माशी संबंधीत काम करणारी सुईण हिच्याशी मुक्तपणे संवाद साधते व गावठी औषधी उपचार करवुन घेतात. याने जर आराम पडत नसेल तरच त्या डॉक्टर व दवाखाना गाठतात ती टक्केवारी म्हणजे १०० मधुन ८ टक्के आहे. अजुनही या ग्रामीण स्त्रीया वैद्यकिय सोयींचा लाभ घेत नाही.

डॉ.राणी बंग सारख्या तंज्ञ चिकित्सकाला जेव्हा सुईणीच्या ज्ञानावर विश्वास ठेवावा लागतो तेव्हा सुईणीचे काम करणारी स्त्री अज्ञान होती असे म्हटले जात नाही त्या आधारावर तिच्यावर दुर्लक्ष करणे चुकीचे ठरते. प्रस्तुत अध्ययनात मांग सुईनीच्या ज्ञानाचा मागोवा घेणे यास महत्वाचे स्थान दिल्या गेले आहे.

मांग : ऐतिहासिक प्रवास : काचोळे दा. धो. यांच्या सशोधनाचे निष्कर्ष :

अजिंठा आणि वेरूळ या जगप्रसिध्द लेण्याच्या दक्षिणेस असलेल्या मराठवाडयाचे मुखालय असण-या औरंगाबाद शहर आणि शहराच्या जवळपासच्या ८० कि.मी अंतरावर असणा-या खेडयातुन १८ वर्षावरील शिक्षित व खाजगी क्षेत्रातील नोकरदार, झाडु आणि टोपली बनविणारे पारंपारिक कारागीर, पोतराज, भिकारी, वेश्या, टोपली, पाटया, वेळु, झाडु, किराणा, फळभाजी, वाजंत्री यासारखे विविध प्रकारचे लहानमोठे उघोग करणारे व्यावसायिक बेरोजगार अशा २२८ निवेदकाची मुलाखात घेऊन सर्वेक्षण करण्यात आले. स्पृष्य अस्पृष्य भेदबाबत त्याची निष्कर्ष असे २७.६० टक्के मांग उत्तरदात्यांना अक्षय तृतिया, पोळा, दसरा, दिवाळी, होळी, यासारख्या सणाप्रसंगी अत्यंत हिणकस वागणुक वरिष्ठ जातीकडून मिळते ४०.०७ टक्के मांगाचे असे मत आहे की त्यांना धार्मिक उत्सवाप्रसंगी सामील करून घेण्यात येते परंतु पुजापाठाच्या वेळी मात्र दुर ठेवण्यात येणे सण, उत्सव, लग्न, जावळ, जत्रा प्रसंगी ६७ टक्के मांगाचा अनुभव घृणास्पद आहे. ग्रामीण

आणि शहरी समाज जीवनाची तुलना करता खेडयापेक्षा शहरात भेदभाव पाळला जात नाही कारण शहरात २४.१ टक्के लोकांना सण उत्सवाप्रसंगी मुक्तपणे शामील करून घेण्यात येणे. ग्रामीण क्षेत्रात ६.२ टक्के इतकाच या लोकांचा समावेश असतो.

सार्वजनिक गाव जेवण, पाणवठा, सामुदायिक विहीरी, विविध सण, नागपंचमी, नाटक, राष्ट्रीय सण इत्यादी प्रसंगी मांगांना वरीष्ठ जातीच्या लोकांबरोबर सहभागी होता येत नाही. सामुदायिक विहीरीवर फार थोडया ठिकाणी मांग स्त्री पुरूष पाणी घेतात. परंतु त्यांच्यावर वरिष्ठ जातीच्या लोकांचे प्रचंड मानसिक दडपण असते. अनेक वर्षापासुन गावाच्या सेवेला हजर असणारा प्रसंगी जीव धोक्यात घालुन गावाच्या समुध्दीसाठी परगावच्या होळीचा विस्तव आणुन गावच्या होळीत टाकणारा, विहीरीला पाणी लागावे, गढी उभी रहावी म्हणुन बलिदान करणारा, मारूती व मरी आईचा पहाडा वाजविणारा मांग आजही पुर्वी होता तसाच दिसुन येतो.व कितीतरी शरमेने मान खाली घालणारे किस्से अनेक शिक्षित-अशिक्षित नी सामाजिक-राजकिय कार्यकर्त्यांनी डोळयात अश्रू आणून कथन केले. तेव्हा या पुरोगामी तत्वाचा वसा घेतलेल्या महाराष्ट्राच्या राजकारण्यांना ढोंगी समाज सुधारकांना आणि धर्माच्या ठेकेदारांना अजुनही मांग जातीकडे लक्ष द्यायला वेळ नाही मिळत हिच मांग जातीची शोकांतिका आहे.

मांतग समाज स्थिती आणि गती - डॉ दिलीप अर्जुने सन २००६ ला प्रस्तुत शोधप्रबंध आचार्य पदवीसाठी प्रस्तुत केलेला आहे. त्यांनी आपल्या अध्ययनात मांतंगाशी संबंधीत मातंगांचे राहणीमान, दारिद्रय, योजनेचा लाभ, स्वयंरोजगाराची स्थिती, शैक्षणीक स्थिती व कौटुंबीक व वैवाहिक स्थिती आणि स्थलांतरण अशा अनेक बाबींचा समावेश केला आहे. त्यासाठी त्यांनी वर्णनात्मक, निदानात्मक अराखडा प्रमाण मानला असुन तथ्यसंकलनासाठी प्राथमिक व दुय्यम सामुग्रीचा वापर केला त्यांचे अध्ययन क्षेत्र जालना जिल्हा आहे व नमुना म्हणून ५४० कुटुंबे निवडण्यात आले.

निष्कर्ष : अतिषय महत्वाची कामगिरी मातंक समाजामध्ये बजावणरी स्त्री मात्र संपुर्णतः दुर्लक्षित राहीली अहे. समाजामध्ये धार्मिकए सामाजिक व आर्थिक दृष्टया जिचे मोलाचे योगदान आहे. त्या मातंग स्त्रीचा सहभाग सुपूर्ण : दुर्लक्षित आहे. समाजामध्ये सण, उत्सव, देवदेवताची पूजा, जन्म मुत्यु संस्कारए बाळजन्माशी संबंधित कामे करण-या मातंग सुईणी स्त्रीया संपुर्णत दुर्लक्षित आहेत. अर्थव्यवस्थेत त्याचे स्थान, व राजकीय चळळीत त्याचे योगदान आधुनिक प्रवाहाचा त्यांच्या शिक्षणावर राहणीमानावर, अरोग्यावर परिणाम अभ्यासने आवश्यक आहे. मातंग स्त्रीचे ऐतिहासिक महत्व तिचे मातंग स्त्री म्हणुन समाजातील अधिकार,धार्मिक महत्व अभ्यासणे गरजेचे आहे ते संपुर्णत : या शोधातंर्गत दुर्लक्षित करण्यात आले आहे.

अद्यापही मातंग समाजातील स्त्रियांचे अध्ययन कुणीही केले नाही. तेव्हा हा विषय सशोधनासाठी अतिशय महत्वाचा व उपयुक्त आहे. या मातंग स्त्रीचे अध्ययन होणे काळाची गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१ *आत्रे त्रि.ला. गावगाडा ह.वि.मोटे प्रकाशन, मुबई. १९५६.*

२ *दांडेकर जगताप गाव रहाटी ,मोटे प्रकाशन , मुबई. १९५६.*

३ *मांडे प्रभाकर गावगाडयाबाहेर परिमल प्रकाशन , औरंगाबाद. १९८३.*

४ *वानखेडे चंद्रकांत मातंग : प्राचिनता आणि सामाजिक परिवर्तनाची दिशासुगावा प्रकाशन , सदाशिवपेठ, पुणे, १९९५.*

५ *खडसे डॉ.भा.कि. ए .मांग जात समाजशास्त्रीय अध्ययन, मंगेश प्रकाशन, नागपुर. १९९०*

६ *बंग डॉ .राणी कानोसा, इंडियन एक्युकेशन सोसायटी, मुबई. २००३.*

७ *सोमवंशी बी.सी. महाराष्ट्रातील मांग, आनंद प्रकाशन, औरंगाबाद. २००६.*

८ *अजुने दिलीप, मातंग समाज स्थिती आणि सतीश अग्रवाल, पुस्तक समिती जालना. २००६.*

९ *ढेरे रा. ची. शैलज्जागौरीश विद्या प्रकाशन, पुणे.*

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेतीविषयक चिंतन

प्रा. डॉ. अविनाश दि. फुलझेले
इतिहास विभाग प्रमुख, डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय,
दीक्षाभूमी, नागपूर

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आयुष्यभर संघर्ष करून सर्वहारा वर्गाच्या अधिकार प्राप्तीसाठी आणि देशातील विषमता नष्ट करण्यासाठी प्रयत्न केले. त्यासाठी त्यांनी वेगवेगळया संघटना स्थापन करून आणि जनसामान्यात चेतना निर्माण करून एक अभुतपूर्व लढा आपल्या देशात उभा केला. डॉ. आंबेडकरांच्या प्रत्येक शब्दातून , .तीतून आपणास असे जाणवते की, त्यांना शासकीय समाजवाद या देशात उभा करावयाचा होता, व त्या माध्यमातून हजारो वर्षापासून ज्यांचे सर्व अधिकार नाकारले होते त्या वर्गांना सन्मानाने जीवन जगण्याची व्यवस्था या देशात निर्माण करावी , त्यासाठी त्यांनी वेगवेगळे .ती-कार्यक्रम वेळोवेळी जाहीर करून त्यांच्या भावी प्रगतीच्या वाटचालीची दिशा कशी असावी याची पद्धतशीर मांडणी केली. या देशातील उच्चवर्गाने हजारो वर्षापासून काही वर्गांना आपल्या गुलामित ठेवून त्यांच्या सर्व अधिकाराचे हनन केले होते. रोजगाराची साधने नसल्याने त्या वर्गाला वरिष्ठ वर्गाची सेवा करण्याशिवाय दुसरा पर्यायच त्यांच्या समोर नव्हता. अशा या भयान परिस्थीतीत डॉ. आंबेडकरांनी या समग्र वर्गाला सन्मानाने जीवन जगण्याचा मार्ग दाखविला. डॉ. आंबेडकर इथेच थांबले नाही, तर त्यांच्या सन्मान जनक रोजगाराची साधने कोणती असावी व ती कशी मिळवावी, याचाही उहापोह डॉ. आंबेडकरांनी केला आहे. जातीव्यवस्था, अस्पृश्यता या सारख्या सामाजिक समस्या आर्थिक कारणांशी कशा निगडित आहेत याची अभ्यासपूर्ण कारणमिमांसा डॉ. आंबेडकरांनी केली आहे. म्हणूनच ते आपल्या समाजाला उपदेश करतांना आपले परंपरागत व्यवसाय सोडा, सन्मानजनक रोजगाराची नवी साधने निवडा असा नेहमी आग्रह धरत. आपल्या सामाजिक प्रचलित लाचारीचे व्यवसाय व उद्योगधंदे बंद व्हावे असेच त्यांना वाटायचे. याचे उत्तम उदाहरण डॉ. आंबेडकरांनी मुंबई विधान सभेचे सदस्य असतांना 'महार वतन' नष्ट करण्यासाठी आणलेले बील सांगता येईल. डॉ. आंबेडकरांना आपल्या समाजातील व्यवसायाबाबत व त्यांच्या अगतिकतेची पूर्ण जाणीव होती. म्हणूनच ते आपल्या समाजातील लोकांना शिक्षण घेण्याचा आग्रह धरतात. एवढेच नव्हे तर त्यांच्यासाठी शिक्षणाची द्वारे उघडावी म्हणून त्यांनी स्वतः मुंबई आणि औरंगाबाद येथे महाविद्यालय उघडले आणि समाजाच्या खालच्या थरापर्यंत शिक्षण सुलभतेने मिळावे याचे नियोजन केले. त्यांच्या या शैक्षणिक उपक्रमामागेही आपल्या (खालच्या) समाजातील लोकांना रोजगाराची नवी दालने उघडावी हाच होता.

भारत हा सुरूवातीपासून शेतीप्रधान देश आहे आणि ७० लोक याच व्यवसायावर अवलंबून आहेत. खेडयातच समाजातील दबलेला व पिचलेला वर्ग मोठया प्रमाणात असून त्यांच्या रोजगाराची साधने ही वरिष्ठ वर्गांच्या हाती आहेत ही वस्तुस्थिती डॉ. आंबेडकरांना माहित होती. म्हणूनच डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय शेती व्यवस्थेवर आपली स्वतंत्र मते मांडली आहेत. त्यांनी या संबंधी विचार प्रकट करतांना स्पृश्य - अस्पृश्य असा भेद न करता संपूर्ण समाजाचे भान ठेवून त्यावर सविस्तर योजना दिली आहे. त्यामुळेच उच्चवर्गातील श्रमिक व छोटे शेतकरी वर्गासही न्याय मिळावा असाच प्रयत्न डॉ. आंबेडकरांचा दिसतो. भारतीय शेतजमिनीच्या बाबतीत विचार करतांना जमीनीची मालकी व जमिनीचे आकारमान हया दोन गोष्टी प्रामुख्याने डॉ. आंबेडकरांनी विचारात घेतल्या . कारण जमीन मालकीचा प्रश्न हा केवळ आर्थिक दृष्टिनेच महत्वाचा नव्हता तर सामाजिक दृष्टयाही खूप महत्वाचा होता. कारण समाजातील उच्च गटाकडे जमिनीची मालकी मोठया प्रमाणात असल्याने खालच्या जातीच्या लोकांना शेतमजूर म्हणून काम करण्याशिवाय दुसरा पर्याय नव्हता. त्यामुळे भारतात जातीव्यवस्था व वर्गव्यवस्था जास्त कठोर होण्यास एक प्रकारची मदतच झाली.१ याचा जमीनदार वर्गाकडून फायदा घेवून खालच्या वर्गाचे आर्थिक व सामाजिक शोषण मोठया प्रमाणात सुरू झाले. तेव्हा जमीन धारणे बाबत विचार करून त्याचे पुनः नियोजन होणे गरजेचे आहे असे डॉ. आंबेडकरांना वाटत होते.

जमिनीच्या आकारमानाबाबत विचार केला असता बहुसंख्य लोकांकडे अत्यंत लहान आकाराच्या जमिनी आहेत. लहान जमीनधारन भागातील उत्पादकता वाढविणे कठीण व खर्चिक बाब आहे. आणि शेतजमिनीची उत्पादकता तिच्या धारणक्षेत्राशी निगडित असल्याने किफायतशीर धारणक्षेत्र कशास म्हणावे हे आधी ठरविले पाहिजे, असे डॉ. आंबेडकरांचे मत होते.२ याच प्रश्नाचा विचार करून डॉ. आंबेडकरांनी काही मार्गदर्शक तत्वाच्या आधारे 'शेतीचे राष्ट्रीयीकरण' करण्याचा उपाय सुचविला होता. त्यानुसार गावातील सर्व जमिनी सरकारने ताब्यात घेवून त्याचे किफायतशीर क्षेत्रानुसार विभाजन करून त्या गावातील कुटुंबांना कसण्यासाठी द्यावेत. यावेळी जातीपातीचा विचार न करता गावाच्या शेतीची वाटणी करावी. तसेच सरकारने शेतीस लागणारे पाणी, खते, जनावरे, बी .बियाने, यंत्रसामुग्री, कर्जपुरवठा इ. पुरवठा करावा व त्याच्या मोबदल्यात सरकारने जमीन महसूल व भांडवली वस्तुवरील खर्च प्रत्यक्षपणे वसुल करावा.३ एकंदर शेतीच्या राष्ट्रीयीकरणामुळे शेतीची उत्पादकता वाढेल व त्याच बरोबर मोठया जमिनदाराकडून दलित, भूमिहीनांचे होणारे आर्थिक व सामाजिक शोषण थांबेल असे डॉ. आंबेडकरांना वाटत होते.

डॉ. आंबेडकर मुंबई ईलाख्याच्या कायदेमंडळाचे सदस्य असतांना त्यांनी 'खोती पद्धती' नष्ट करण्याचे विधेयक सभागृहात मांडले होते. त्यावेळी खोती पद्धती जमिनदार व्यवस्थेला पोषक अशी होती. त्यामुळे खोतांकडून कुळांचे शोषण होवून कुळांना गुलामीचे जीवन जगावे लागत होते. पण डॉ. आंबेडकरांच्या या विधेयकानुसार शासन व भूधारक यांच्यात प्रत्यक्ष संबंध प्रस्थापित होणार होता. अशीच तरतूद डॉ. आंबेडकरांनी त्या विधेयकात केली होती. या दृष्टीने विचार केला असता आंबेडकरांचे 'खोती पद्धती' नष्ट करणारे विधेयक म्हणजे स्वातंत्र्योत्तर काळात आपल्या देशात करण्यात आलेल्या जमीन सुधारणा विषयीच्या कायद्याची नांदीच होय या शिवाय डॉ. आंबेडकरांनी' ' ऑल इंडिया शेडयुल्ड कास्ट फेडरेशन च्या वतीने १९४६ मध्ये घटना समितीत एक मसूदा सादर केला होता. त्या मसूदयात शेती हा 'शासकिय उद्योग' असावा असे डॉ. आंबेडकरांनी मत व्यक्त केले होते. मूलभूत उद्योग आणि विम्याप्रमाणे सरकारने जमिनी ताब्यात घेवून त्याचे ठराविक आकारात विभाजन करून गावातील रहिवाशींना काही अटींवर जमीन कसण्यासाठी द्यावेत आणि अटींचे भंग करणाऱ्यांना शिक्षा द्यावी. अशी त्यांची योजना होती. डॉ. आंबेडकरांनी या योजनेला 'शासकीय समाजवाद' असे नाव दिले.४

डॉ. आंबेडकरांचे स्पष्ट मत होते की, जो पर्यंत अस्पृश्य वर्ग आपल्या परंपरागत व्यवसायाचा त्याग करून आर्थिकदृष्ट्याा स्वतंत्र होत नाही तो पर्यंत सामाजिक स्वातंत्र्याची पूर्ती होऊ शकत नाही. त्यासाठीच डॉ. आंबेडकरांनी सरकारकडे पडीक जमिनीची मागणी करून असा स्पष्ट आरोप केला होता की, भारत हा शेतीप्रधान देश असून सुद्धा बहुसंख्य लोक भूमिहीन आहे५ हा आरोप त्यांनी निरर्थक केलेला नसून या संबंधीची पूर्ण आकडेवारी डॉ. आंबेडकरांनी दिली होती. त्याचप्रमाणे भारताच्या भौगोलीक क्षेत्राचा आढावा घेतांना डॉ. आंबेडकर सांगतात की, ''भारताचे भौगोलीक क्षेत्रफळ ८११ दशलक्ष एकर, शेतजमिनीचे क्षेत्रफळ ५७७ दशलक्ष एकर, अरण्याने व्यापलेली जमीन ८४ दशलक्ष एकर, शेतीला निरूपयोगी जमीन ९३ दशलक्ष एकर व सध्याची बरड आणि खडकाळ जमीन ६२ दसलक्ष एकर शेतीच्या उपयोगी आणलेली जमीन २४४ दशलक्ष एकर आहे. या आकड्यांवरून हे सिद्ध होते की ९३ दशलक्ष एकर जमीन शेतीसाठी उपलब्ध होऊ शकत असून ही पडीक आहे.६ या पडीक जमिनीची मागणी डॉ. आंबेडकरांनी नागपूर येथे १८ व १९ जुलै १९४२ साली भरलेल्या अखिल भारतीय दलित वर्गाच्या परिषदेत केली होती. त्यावेळी डॉ. आंबेडकर म्हणाले होते की, 'सरकारच्या मालकीची शेतीकरण्याजोगी बरीचशी जमीन आहे व अजून ती कोणाच्या ताब्यात नाही. अस्पृश्यांची नवीन खेडी निर्माण करण्याच्या योजनेला प्रत्यक्षात उतरविण्यासाठी ही जमीन राखून ठेवल्या जाऊ शकते. लोकांकडे पडित असलेली खाजगी मालकीची जमिनही सरकार विकत घेऊ शकते व तिचा उपयोग या उद्देशपुर्तीसाठी करू शकते.७

पण या योजनेकडे सरकारने दुर्लक्ष केल्याने डॉ. आंबेडकरांनी १९५५ मध्ये आग्रा येथील रामलिला मैदानावर भरलेल्या प्रचंड सभेत, भूमिहीनांनी सरकारी पडीक जमिनीचे मशागतीसाठी कब्जे दयावेत पुढे काय होईल ते पाहिले जाईल असे आवाहन केले होते. त्याचा परिणाम म्हणून मराठवाड्यातील भूमिहीनांनी सरकारी पडीक जमिनीवर कब्जे केले व मेहनत मशागत केली. अशा प्रकारे बेकायदेशीर जमीन ताब्यात घेतली म्हणून त्यावेळी सुमारे २ हजार भुमिहीनांना त्याबाबत तुरूंगवास घडला होता.८ पुढे भूमिहिनांच्या हयाच मागण्या हाती घेवून दादासाहेब

गायकवाड यांनी डॉ. आंबेडकरांच्या प्रेरणेने हा लढा समोर चालविला.

डॉ. आंबेडकरांनी शेतीविषयीची आपली भूमिका १९५२ सालच्या शे. का. फेडरेशनच्या निवडणुक जाहिरनाम्यात स्पष्ट केली होती. त्या संबंधी लिहीतात की, ''शेती हाच भारतीय अर्थव्यवस्थेचा पाया आहे. यावर आपल्या पक्षाचे धोरण जाहिर करणे उचित ठरेल. त्यानुसार त्या जाहिरनाम्यातील कलम नं. १३ नुसार फेडरेशनच्या मते, भारतातील शेतीचे उत्पन्न वाढविण्याकरिता खालील योजना स्विकारल्या पाहिजे.

अ) जुनी पद्धती सोडून शेती आधुनिक / शास्त्रीय पद्धतीने करावी.

ब) यंत्राच्या योगाने शेती करतांना शेतीचे छोटे तुकडे नकोत, विस्तृत जमीन पाहिजे.

क) योग्य खत व निरोगी बियाणे पुरविण्यात यावीत.''९

वरील योजनेवरून एक गोष्ट स्पष्ट होते की, भारताच्या शेती समस्येवरील उपायासंबंधी डॉ. आंबेडकरांची भूमिका ही सतत विकसीत होत गेली. त्यांनी शेतीच्या समस्यांचा व त्यावरील उपायांचा सांगोपांग विचार केला होता. डॉ. आंबेडकरांनी शेती समस्येवर सुचविलेल्या उपायांची आज अंमलबजावणी करणे गरजेचे आहे. आज शेतीव्यवसाय जागतिकीकरणाच्या समस्यांना बळी पडला आहे. आपल्या शेतीव्यवसायासमोर नव्या नव्या समस्या उभ्या राहत आहेत. जमीन धारण क्षेत्र दिवसेंदिवस लहान होत आहे. 'कॉन्ट्राक्ट फार्मिंग' च्या नादाने शेतीची उत्पादकता झपाटयाने कमी होत आहे. अशा निरनिराळया समस्यांवर डॉ. आंबेडकरांनी सुचविलेल्या शेती सुधारणांची अंमलबजावणी होणे आज गरजेचे आहे. भारतीय शेती व्यवसायासमोरील अडचणीवर मात करायची असेल तर डॉ. आंबेडकरांनी सूचविलेल्या शेतीविषयक योजनांचा स्विकार करणे हाच एक पर्याय निर्णायक ठरेल यात शंका नाही.

संदर्भ : -

१) पवार दया (संपा), 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ', महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई प्र. आ. २५ डिसेंबर १९९३, पृ. ४०२

२) कित्ता, पृ. ४०३

३) कित्ता, पृ. ४०४

४) कित्ता, पृ. ३८८

५) 'प्रबुद्ध भारत', मुंबई, शनिवार, ८ ऑगस्ट १९५९, अंक १८ वा , वर्ष ४ थे, पृ. ३

६) कित्ता.

७) मून, वसंत (संपा), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे' खंड १८, भाग २, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, प्र. आ. २००२, पृ. ४१६

८) प्रा. जंजाळ, प्रकाश, भूमिहीनांचा सत्याग्रह', प्रचार प्रकाशन, कोल्हापूर, १९९६, पृ. ५

९) 'प्रबुद्ध भारत', मुंबई, शनिवार, ८ ऑगस्ट १९५९, अंक १८ वा, वर्ष ४ थे, पृ. ३

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

प्राचीन भारतीय ग्रंथालयो का इतीहास : एक अवलोकन

राजेश सहादेव लोखंडे
ग्रंथपाल
डॉ. आंबेडकर महाविदयालय, दिक्षाभूमी, नागपूर.

प्रस्तावना

ग्रंथालयो की स्थापना, विकास, स्वरुप एवं उनके आकार प्रकार का इतीहास अनेक प्रकार के उतार चढाव एवं परीवर्तनो के दौर से गुजरा है। ग्रंथालयोसे न केवल आधुनिकतम ज्ञान सामग्रीयों को प्राप्त कीया जा सकता है बल्कि ये किसी भी समाज एवं राष्ट्र तथा संगठन के अतीत गौरव एवं उपलब्धियों के विस्तृत ज्ञान प्राप्ती के एक मात्र साधन एवं भण्डार है। ग्रंथालयो को ज्ञान संग्रह के भण्डार के रुप मे उस प्रारम्भिक काल से लेकर महत्वपूर्ण माना गया है जिस समय से मानव ने अपने अनुभवों, ज्ञान एवं उपलब्धियों को साकार रुप देने के लिए स्थायित्व प्रदान करने हेतु लिपिबध्द करने की कला की सृष्टि करना प्रारंभ किया है। आजकल ग्रंन्थालयों को किसी राष्ट्र के सामाजिक, आर्थिक, बौधिक, नागरीक एवं शिक्षा के विकास के आवश्यक तत्व एवं साधन के रुप मे अति आवश्यक समझा जाने लगा है। भारत मे भी प्राचीन काल मे ग्रंथालयों के होने के अनेक ज्वलंत प्रमाण है जिसमे प्राचीन काल के विश्वविदयालयीन ग्रंन्थालय जो पाण्डूलिपियों के होते थे अपना विशेष महत्व रखते है। मध्यकालीन एवं मुगलकालीन भारत मे तथा सभी पाश्चात्य देशो मे शाही एवं व्यक्तीगत ग्रंन्थालयों का प्रचलन था लेकीन इनका उपयोग जन साधारण के लिये उपलब्ध नही था। इस पेपर के माध्यम से भारत के प्राचीन गंन्थालय से मुगलकालीन ग्रन्थालय के इतीहास पर प्रकाश डाला गया है।

प्राचीन ग्रंथालय -

मानव ने अपने विचारों, अभिव्यक्ति एवं चित्रपुर्ण स्वरुप अन्य व्यक्तियों से एक दूसरे के पारस्परिक सम्बन्ध तथा इसकी बस्तुओं आदि के उल्लीखित रुप की लगभग छः हजार वर्ष पुर्व सुरुवात हुई थी उसने अपने अभिलेख को अनेक प्रकार की सामग्रियों के रुप मे प्रस्तुत करने का प्रयास किया था जिसमे हडियों, पत्थर की शिलाएं, मिटटी की पटिटयॉ, जानवरों की खाल, मोम, लकडी धातु पेपायरस सिल्क के कपडे का प्रयोग प्राचीन काल मे कीया जाता था। मानव ने समयानुसार एवं क्रमीक विकास के अनुसार प्रत्येक अवस्था एवं काल में अपने अभिलेखों को संकलीत कर सुरक्षित रखने के लिए ग्रन्थालयों को उपयूक्त साधन माना है।

प्राचीन ग्रन्थालयों का विवरण निम्नलिखित प्रकार से दर्शाया गया है।

१. मिटटी की पटिटकाओं के ग्रंथालय-
२. पेपायरस के ग्रंथालय
३. मिस्त्र (Egypt)
४. यूनान (Greece)
५. रोम (Rome)
६. जानवरो की खालों का ग्रन्थालय

मध्यकालीन ग्रंन्थालय -

पश्चिमी रामन साम्राज्य के पतन के पश्चात मध्यकालीन युग का प्रारंभ हुआ और इस युग की अवधी १४०० तक रही। ५०० इ.के. अन्तिमकाल मे आयरलैण्ड, उत्तरी युरोप का एक प्रधान सांस्कतीक केन्द्र बन गया था। यहॉ के पादरियों ने मिशनरी के रुप में इंग्लैण्ड, फ्रान्स, स्वीटजरलैण्ड तथा उत्तरी इटली के मठो की स्थापना की और ये शीघ्र ही पूरे युरोप मे फैल गए। प्रत्येक म ठमे धर्मग्रन्थलिपिशाला तथा ग्रंन्थालय स्थापित किये गये। ये पादरी दूर दूर के मठो मे जाकर ग्रंन्थो की नकल तैयार करते थे अथवा वहॉ से पुस्तके संकलित करते थे। ११०० के ई. के बाद आधुनिक विश्वविद्यालयोका विकास प्रांरभ हुआ। प्रारंभिक काल मे इनका कोई अपना

ग्रंन्थालय नही होता था परन्तु ज्यो ज्यो विदयार्थियो की संख्या मे क्रमशः वृध्दी होती गई त्यों त्यों पुस्तको की अधिक मॉग भी होने लगी। परिणामतः ग्रंन्थालयो की स्थापना की जाने लगी। ज्ञान की सृष्टी, विस्तार तथा अर्जन की विशेष अभिरुची के कारण अनेक विद्वानों ने अपने व्यक्तीगत ग्रन्थालयो की स्थापना की। इंग्लैड मे ग्लाउसेस्टर के डयूक हम्फरे ने पुस्तकोंका एक विशाल संकलन स्थापीत किया। इस विशाल संकलन के ग्रंन्थालयों को १४०० ई.मे ऑक्सफोर्ड विश्वविदयालय को दान के रुप मे दे दिया। १४०० ई. के सबसे प्रसिध्द ग्रन्थालयों मे से वेटीकन शहर में स्थित पोप का ग्रन्थालय बडा ही समृध्द रहा है जिसमे अब भी प्राचीन ग्रीक तथा लैटीन की पाण्डूलिपियों का सबसे बहुमूल्य एवं विशाल संकलन उपलब्ध है।

कागज एवं मुद्रण का अविष्कार -

१०५ ईसा पश्चात ग्रन्थालयों की स्थापना तथा उनके विकास में चीन का बडा ही अद्वितीय योगदान रहा। उन्होने सर्वप्रथम कागज बनाने की विधी का अविष्कार कीया। कागज बनाने की विधि को चीन से यूरोपीय देशो तक पहुँचाने मे लगभग एक हजार वर्ष का समय लगा।लगभग ८०० ई. मे यह कला बगदाद पहूची, ९०० ई. मे दक्षिण आफ्रीका और ११०० ई. मे स्पेन मे। पर्याप्त समय के पश्चात १४०० ई. मे पार्चमेन्ट के स्थान पर सर्वत्र कुछ औपचारिक अभिलेखो के अतिरीक्त सभी प्रकार के अभिलेखों के लिए कागज का प्रयोग किया जाने लगा। १४०० ई. मे गुटेनबर्ग ने आधुनिक मुद्रन कला का अविष्कार कीया जिसमें सर्वप्रथम मुवेबिल टाइप का प्रयोग कीया गया। कागज पर मुद्रण व्यवस्था सुलभ होने के कारण ग्रन्थो की रचना तथा प्रकाशन मे एक प्रकार से महान क्रान्ती का आर्विर्भाव प्रारंभ हुआ। जिससे अधिक मात्रा मे पुस्तकों का क्रय करने की प्रवृत्ती भी लोगो मे बढने लगी। पाण्डुलिपियों के रुप मे प्रस्तुत पुस्तको स्थान मुद्रित पुस्तके ग्रहन करने लगी और पुरानी परिपाटी का धीरे धीरे लोप होने लगा।

आधूनिक ग्रंन्थालयों की व्यवस्था का स्वरुप वस्तुतः १६०० ई. से प्रारंभ हूआ। १६०० ई. से १७०० ई. तक का काल ग्रंन्थालयों की स्थापना तथा विकास के लिए स्वर्ण युग कहा जा सकता है। इस काल मे यूरोप मे बडे से बडे ग्रंन्थालयो की स्थापना की गई जो आज भी विद्यमान है। प्रथम बार इस युग मे राज्यों द्वारा संचालित ग्रंन्थालयों का भी आविर्भाव हुआ।

भारत मे ग्रंथालयो का इतीहास -

पुरायुगीन के भारत ग्रंन्थालयों के सम्बन्ध में तत्कालीन ग्रंन्थो में स्पष्ट उल्लेख नही मिलता। पर ललित विस्तार बुध्दधर्म के महायान सम्प्रदाय का एक पवित्र ग्रंथ माना जाता है। ललित विस्तार मे ललित का विस्तार अर्थात भगवान बुध्द के विस्तार जीवन का वर्णन है। गौतम बुध्द अर्थात बोधिसत्व का जन्म आज से लगभग २५०० वर्ष पूर्व में हूआ था। ललित विस्तार बाधिसत्व की जीवन गाथा का संग्रह है। अतः निसंदेह यह माना जा सकता है की यह ग्रंथ लगभग २००० वर्ष पूर्व विदयामान था। उस समय ६४ लिपियो का वर्णन मिलता है इनमे ब्राम्ही, खरोष्टी, वडलिपि, मगधलिपि, द्राविडलिपि, हूनलिपि, देवलिपि, नागलिपि आदि सम्मिलित हैं।

प्राचीन भारत मे ग्रंन्थालय -

प्राचिन तिब्बती अभिलेखो मे बौध्द भारत के शिक्षा केन्द्रो के ग्रंन्थालय को धर्मगंज कहा गया है। धर्म का शाब्दीक अर्थ है धर्म का स्थान अथवा बाजार। नालंदा विश्वविदयालय का विशाल ग्रंन्थालय रत्नसागर, रत्नदधि तथा रत्नरंजक नाम के तीन भवनों मे व्यवस्थित था। इन तीनो को मिलाकर धर्मगंज कहते है।

चीनी यात्री फाहियान पॉचवी सदी में भारत आया था। अपनी भारत यात्रा में उसने ३० बौध्द संस्कृति केंद्र देखें। पाटलीपूत्र तथा तामलुक के हस्तलिखित ग्रंथ संग्रहों का निरीक्षण करने के लिये वह ३ वर्ष यहा रहा और कुछ महत्वपूर्ण संस्कृत तथा पाली ग्रंन्थों की प्रतिलिपि करके अपने साथ ले गया। पाटलिपूत्र में श्रावस्तिवाद की ७००० गाथाए, परिनिर्वाण और वैपुल्य सूत्र की ५०० गाथाएँ तथा महासांविक, अभिधर्म व सुमारे की २५०० गाथाओं का संग्रह था।

कूछ प्राचीन भारतीय ग्रंन्थालयो का विवरण -

तक्षशिला -

तक्षशिला विद्याकेंद्र ईसा से कई शताब्दी पूर्व रावलपिण्डी के उत्तर पश्चिम की और स्थापित हो चूका था। रामायण के उत्तरकाण्ड मे कानून की शिक्षा के लीए तक्षशिला का उल्लेख है। भारतीय कला तथा विज्ञान के अध्ययन के लिए जिज्ञासू छात्र तक्षशिला पहुँचा करते थे। बनारस, राजगृह, मिथिला, उज्जैन, कौशल तथा कुरु आदि प्रदेशो के विदवान अध्ययन के लीए तक्षशिला पहूँचते थे। इस ग्रंन्थालय मे वेद, आयुर्वेद, दर्शन, ज्योतीष्य, गणित, तंत्र, औषधी, साहीत्य, कला, और

धनुर्विदया आदि विषयों के ग्रंथो का अच्छा संग्रह था। बोधीसत्व, चाणक्य, पाणिनि तथा मौर्य सम्राट चन्द्रगूप्त ने यही रहकर अध्ययन किया था। उत्तर पश्चिम से होने वाले विशेषतः हूणों के आक्रमण से यह विद्या केन्द्र तथा ग्रंन्थालय समाप्त हो गया।

नालन्दा-

नालन्दा विश्वविदयालय, पटना से ४० मील के लगभग दक्षिण पश्चिम की और आधुनिक नालन्दा रेल्वे स्टेशन से लगभग ढाई मील दूर था। इतिहासकारकनिंघम नालन्दा को बडगॉव के समीप मानते है। नालन्दा नाम आज से लगभग २५०० वर्ष पूर्व मिलता है। तिब्बत के इतिहासकार तारानाथ ने नालन्दा का प्रथम संस्थापक महान अशोक को माना है। गौतम बुद्व और महाविर स्वामी के कुछ समय तक यहॉ निवास करने का उल्लेख मिलता है। नालन्दा का विकास भारत के गुप्तकाल मे हूआ। राजा हर्षवर्धन के समय इस विश्वविदयालय में १०००० के लगभग छात्र थे। यहॉ १५०० आचार्यो के सरंक्षण मे प्रतिदिन १०० से अधिक विचार गोष्ठीयॉ चर्चा हुआ करती थी। जो स्थान विद्या का इतना बडा केन्द्र हो, उसके ग्रंन्थालय की विशालता का हम सहज ही अनुमान कर सकते है। नालन्दा ग्रंन्थालय अपने समय का आदर्श ग्रंन्थालय माना जाता था।

विक्रमषिला -

विक्रमषिला का विश्वविदयालय अपने समय का भारत का सर्वश्रेष्ठ विश्वविदयालय माना जाता था। विक्रमशिला विदयापिठ का उल्लेख स्तगधरा स्त्रोत की टीका एव बृहत स्वयंभु-पुराण मे है। विक्रमशिला विश्वविदयालयकी स्थापना मगध के राजा धर्मपाल ने नालन्दा के कुछ विदवानो के सहयोग से की थी। विक्रमशिला का ग्रंन्थागार बहुत विशाल और सहस्त्रो छात्रो तथा सैकडो आचार्यो की आवश्यकता की पूर्ती करने वाला था। इसका प्रागण इतना विशाल था कि सहस्त्रो छात्र एक साथ अध्ययन कर सकते थे। इस ग्रंन्थालय का विशद वर्णन आज प्राप्त नही है। हम विश्वविदयालय की विशालता से ही गंन्थालय की विशालता का अनुमान लगा सकते है। बख्तियार खिलजी के इस आक्रमण से विक्रमशिला का विश्वविदयालय और ग्रंन्थागार पूर्णतः नष्ट हो गया।

वल्लभी -

गुजरात प्रान्त के वल्लभी नगर में राजकुमारी दक्षा ने अपने ग्रंन्थालय की स्थापना की थी। इत्सिंग ने इस विद्या केन्द्र की प्रशंसा की है। यहा अर्थशास्त्र तथा साहित्य के ग्रंन्थो का अच्छा संग्रह था। इस ग्रंन्थालय के व्यय की व्यवस्था राजा गुहसेन अपने कोष से करते थे। इसका वर्णन दक्षिण भारत के शिलालेखो में मिलता है।

उदन्तपूरी -

पाल राज्य के प्रथम राजा गोपाल ने ८ वी सदी में उदन्तपुरी विद्याकेंद्र की स्थापना की थी। यहॉ और पालि के ग्रंन्थो का अच्छा संग्रह था। १२ वी सदी मे यह ग्रंन्थालय १००० बौध्द भिक्षुओं की जिज्ञासा तृप्ती और ज्ञानार्जन का साधन था। बख्तियार खिलजी ने इसे भी एक दुर्ग समझ कर इसके ग्रंन्थालय में आग लगवा दी । यहॉ के कुछ भिक्षु कुछ पोथीयों को लेकर नेपाल व तिब्बत चले गये थे।

धार -

११ वी शताब्दी में धार के राजा भोज का ग्रंन्थालय पहला राजकीय ग्रंन्थालय कहा जा सकता है। यहॉ राजा भोज ने स्वंय हस्तलिखित पोथीयों का संग्रह किया था। चालुक्य राजा सिध्दराज ने जब यह राज्य जीता तो इस संग्रह का पाटन ले जाकर अपने ग्रंन्थालय मे मिला लिया।

जगदल बिहार -

राजा रामपाल ने अपनी राजधानी रामावती में जगदल बिहार की स्थापना की थी। यह एक शताब्दी तक बौध्द और तिब्बती विद्या का प्रधान केन्द्र रहा। बख्तियार खिलजी ने १२०३ में बंगाल में आक्रमण किया, तो इसे भी नष्ट कर दिया।

मूगलकालीन इतिहास से ज्ञात होता है कि मुगल शासकों के ग्रंन्थालय कुतुबखाने तथा हिन्दू राजाओं के ग्रंन्थालय पोथि खाने कहे जाते थे। मुगल सम्राट हुमायूॅ का अपने कुतुबखाने की सीढियों से गिरने का उल्लेख मिलता है। अतएव स्पष्ट है की पुरायुगीन भारत से मध्य युगीन भारत तक ग्रंन्थालयों की निरन्तर परम्परा बनी रही।

मध्यकालीन भारत मे ग्रंन्थायों का विकास -

मध्यकालीन भारत में सभी प्रकार की धार्मिक संस्थाए शैव, जैन, बौध्द अथवा वैष्णव किसी शासक अथवा समाजसेवियो

की संरक्षकता में सक्रिय रुप से कार्यरत रही है। मुहम्मद गजनी का एक अच्छा खासा संकलन था जिसमें ३० हजार से अधिक ग्रन्थ थे। बहमनी सुल्तान के मंत्री महमूद गवान का व्यक्तीगत ग्रन्थालय ३ हजार ग्रन्थो का था। मुगलकालीन बादशाहो को पुस्तकों से बहुत अधिक प्रेम था और ग्रंन्थालयों के वे बडे शौकीन थे। परन्तू इनके ग्रंन्थालय न केवल पाण्डूलिपियों की पुस्तकों के भण्डार थे बल्कि ग्रंन्थालय से ही चित्रकला गॅलरी भी सम्बद्व हूआ करती थी। मुगल सम्राटों मे प्रारंभ से ही शाही ग्रंन्थालय को समृध्द करने में रुची थी। बाबर को पुस्तकों से बडा प्रेम था। हुमायूं को तत्कालीन सभ्यता एवं कला की प्रचूर शिक्षा मिली। परिणामतः वह ग्रंन्थों तथा चित्रकला को बडा ही महत्वपूर्ण समझता था। अकबर बादशहा बडा ही कला प्रेमी था और ग्रंथ संकलन मे बडी रुची रखता था। इसका शाही ग्रंन्थालय बहुत बडा था जिसमे २४ हजार पुस्तकों का संकलन था। अकबर के ग्रन्थालय की पुस्तके वर्गीकृत अवस्था में आंकलित थी जिसका क्रम गद्य, पद्य, हिन्दी, फारसी, ग्रीक, काश्मीरी, अरबी, की कृतीयों के अनुसार था। मुगल राजकुमारों मे दाराशिकोह का ग्रंन्थालय विषेश उल्लेखनीय था। औरगजेब भी विदयाप्रेमी था। और अध्ययन का शौकीन था। औरगजेब को सम्पूर्ण कुरान कण्ठस्थ था।

मुगल कालोत्तर ग्रंथालय -

- अवध के शासकों के ग्रंन्थालय
- नवाब असफ उददौला
- रोहिल्ला नवाबो का ग्रंन्थालय
- सलिमपुर के राजा का ग्रंन्थालय
- बिलग्राम के ग्रंन्थालय
- फर्रुखाबाद के नवाबो का ग्रंन्थालय
- रामपूर ग्रंन्थालय
- जौनपुर के ग्रंन्थालय
- बंगाल के ग्रंन्थालय

मुस्लिम काल मे ग्रंन्थालयों की व्यवस्था पध्दती -

मुस्लिम काल के जो भी ग्रन्थालय थे उनकी व्यवस्था बडे ही सूचारु ढंग से की गई थी। शासको तथा अन्य अधिकारीयों के ग्रंन्थालय पृथक- पृथक भवनों में संस्थापित किये गये थे जिनकी देख रेख के लिए एक विशेष विभाग की व्यवस्था थी जिसके अधिकारी ग्रंन्थालयो के विभिन्न विभागो की व्यवस्था तथा संचालन करते थे। ग्रंथो को विषयानूसार पृथक- पृथक रजिस्टरों में अनुक्रमांकों मं उल्लेख किया जाता था। प्रत्येक पुस्तक का पृथक नम्बर डाला जाता था। अधिकारीयों के अतीरीक्त चित्रकला के विशिष्ट कलाकार भी ग्रंन्थायो से सम्बध्द होते थे जो पुस्तको मे चित्रलेख तथा उपयूक्त चित्रों को बडे ही कलात्मक ढंग से प्रस्तूत करते थे।

निष्कर्ष -

महत्वपूर्ण बात ये है की ग्रंन्थालय की अवधारणा बहोत ही प्राचीन है ओर मानव सभ्यता जैसे जैसे विकसित होते गई ग्रंन्थालय का स्वरुप भी विकसित होते गया। प्राचान काल मे पाण्डूलिपियों द्वारा ज्ञान का संग्रह कीया जाता था ताकी आने वाली नई पिढी को उस ज्ञान से अवगत कराया जा सके। और आज के जमाने मे इंटरनेट द्वारा ज्ञान का संग्रह कर सभी के लिये उपलब्ध कराया जाता है। इस बीच ग्रंन्थालय अनेक सभ्यताओ से गुजरा है। उस बारे मे प्रकाश डालने का प्रयास इस पेपर द्वारा कीया गया है। मानव जाती के उदविकास क्रम में मनुष्य जाति की पहचान कराने में ग्रन्थालय बहुत सहायक रहे है। विश्व की महान सभ्यताएँ इसकी द्योतक रही है। विश्व सभ्यता के इतिहास में हमारे देश का नाम हजारों वर्ष पुरानी परम्परा, शिक्षा, समाज व शासन व्यवस्था की याद दिलाता है। पाषाण यूग से लेकर अन्तरिक्ष युग तक मानव ने जो प्रगती की है हमारे ग्रन्थालय उसका एक जिवित अभिलेखागार है, ग्रन्थालयों के माध्यम से मानव अपने दृष्टीकोणों, विचारों एवं अनुभवों तथा स्वप्नों को एक पिढी से दुसरी पिढी तक सम्प्रेषित करता है।

संदर्भग्रन्थ

1. *Datta, Bimal Kumar. Libraries and Librarianship of ancient and medieval India.1974. Atma Ram, Delhi.*
2. *Kaula, P.N. National Library of India. Functions and avtivities. Herald of Library science Vol.20(3/4:July/oct1981.pp.190-200.*
3. *Singh, Niranjan.National Libraries(H).2006. Asoociated Publishing House, Agra.*
4. *Saxena, D.L. Pusktalaya evam samaj(H). 1998. Madhya Pradesh Hindi Granth Academy.*
5. *Saini, Om Prakash. Library and society(H). 1999. Y.K.Publishers, agra*
6. *Verma, Subhash Chandra. National Library and information system.1985. Printice well Publication, Jaipur.*

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

भारतीय परम्परागत वस्त्र - एक अध्ययन

प्रा. सुजाता साखरे
दयानंद आर्य कन्या महाविद्यालय, जरीपटका,

प्रस्तावना :

भारतीय वस्त्र प्राचीन काल से अपना एक विशेष महत्व रखी हुई है। मोहेंजोदरो - हडप्पा के समय मे वस्त्र हड्डि से तथा लकड़ीयों से निर्मित सुईयो का उपयोग करके वस्त्र निर्मिती करते थे। उस समय सुती तंतू से धागे तैयार करके उस धागों से वस्त्र घर मे ही तैयार किये जाते थे। महिला और पुरूष साथ मिलकर वस्त्र निर्मिती का काम करते थे। प्राचीन काल से यह परम्परा चली आ रही है। उन वस्त्रों मे अलग-अलग राज्य की कढ़ाई का भी प्रदर्शन हुआ करता था। अनेक प्रकार की वस्त्र रंगने की पध्दती, डिझाईन का प्रदर्शन होता था।

भारत में बने वस्त्र उत्कृष्ट नमूने, अनूठी कलाकारी एवं अलौकिक सौंदर्य से युक्त होते थे जिनकी माँग विश्व के कोने-कोने मे फैली हुई थी। बौध्दकाल में ढाका एवं बनारस अपने सुन्दर वस्त्र कला के लिए प्रसिध्द थे। यहाँ के बने वस्त्र कला के उत्कृष्ट नमूने होते थे। मुगल काल मे वस्त्र निर्माण कला को बहुत अधिक प्रोत्साहन मिला। सोने-चांदी के तारों से जड़े उत्कृष्ट एवं ऐश्वर्यशाली, अलौकिक वस्त्रो को अपने उपयोग के लिए तैयार करवाते थे। वर्डवुड ने लिखा है, ''भारत मे बुनाई की कला चरमोत्कर्ष पर थी और यहाँ जरी के ब्रोकेड वस्त्र तथा सूक्ष्म मलमल के वस्त्र अद्वितीय होते थे।''

भारत की वस्त्र निर्मिती कला का उत्कृष्ट नमुना है। अत्यंत परिश्रम तथा कुशलता से वस्त्र बनाये जाते थे। जिस स्थान पर वस्त्र बनाये जाते थे, उसी के नाम पर वस्त्रों का नाम दिया जाता था। जैसे ढाका में बने ढाका मलमल, सिन्ध का संदालिन, कालीकट का कैलिको, कश्मीर का पश्मीना, गुजरात का पटोला, राजस्थान का बांधनी, सूरत तथा बनारस का ब्रोकेड इत्यादी ये सारे वस्त्र अत्यन्त सुन्दर, कोमल, सूक्ष्म एवं कला के जीवंत नमूने होते थे।

१. ढाका की मलमल : ढाका की मलमल के बारे मे कहते है की केवल एक छोटी-सी अंगूठी मे से निकाला जा सकता है। इसे बनाने मे ४ महीने कम से कम लगते है। इसे बरसात के मौसम मे ही बुने जाते थे क्योंकि वातावरण मे नमी (आर्द्रता) रहती है। गर्मी के मौसम मे सुखे के कारण धागे टुटने का डर लगा रहता है। ढाका की मलमल के मूल्य का निर्धारण उसके वजन के आधान जितना कम उनकी वह अधिक महंगी होती थी।

२. ढाका की साडियाँ : मलमल के समान ही साड़ीयाँ विश्व मे प्रसिध्द है। सोने-चाँदी के तारों से जडी ये साडियाँ 'जामदानी' कहलाती थी। इस साडीयों के बार्डर पर पशु-पक्षी, मोर, हंस, चिडियाँ, नृत्य करते मानव इत्यादी नमुने बने होते है। यहाँ की साडियाँ अत्यंत हल्की, बारीक, कोमल एवं सूक्ष्म धागों से निर्मित होती थी। इन साडियों पर विभिन्न आकार प्रकार के नमूने बनाये जाते थे। जब साडियों पर तिरछी लाइने डालकर नमूने बनाये जाते थे तो इसे ''तेरछा'' कहा जाता था। जब साडी के सम्पूर्ण भाग पर 'बूटे' बनाये जाते थे तो इसे ''बूटेदार'' साड़ियाँ कहा जाता था। इसी प्रकार ''पन्ना हजारे'' ''जतार'', ''फुलवार'', ''तारेदार'' इत्यादी साड़ियों का काफी प्रचलन हुआ करता था।

३. चंदेरी साड़ियाँ : मध्यप्रदेश के ग्वालियर के चंदेर स्थान मे निर्मित साड़ियाँ चंदेरी साडियाँ कहलाती है। चंदेरी साडियाँ अपनी बारीकी सूक्ष्मता कोमलता एवं उत्कृष्टता के लिए सम्पूर्ण विश्व में प्रसिध्द थी। चंदेरी साडियाँ अधिकांशतः सूती होती है जिसमें बार्डर आचल पर सिल्क अथवा सुनहरी धागों से सुन्दर-सुन्दर नमूने बने होते है जो दोनों ओर से दो अलग-अलग रंगों अथवा एक ही रंग के सिल्क के धागों से निर्मित होते है। आजकल चंदेरी साडियाँ पूरी तरह से रेशमी धागे से बनायी जाती है। जिसे ''चंदेरी सिल्क'' कहते है। इसकी सुन्दरता, ऐश्वर्यता, अलौकिता एवं कोमलता देखते ही बनती है। आज भी चंदेर मे अत्यंत सुन्दर आकर्षक एवं कलात्मक साडियाँ बनती है। जिनके बोर्डर एवं पल्लू के नमूने अत्यंत सुंदर होते है।

४. बलुचर साडियाँ : मुर्शिदाबाद के समीप बालचूर स्थान मे निर्मित होनेवाली साडियाँ 'बालूचर बूटीदार साडियाँ कहलाती थी। इन साडियों के मध्य भाग मे छोटे-छोटे बुटे अथवा अन्य छोटे नमूने होते थे, जैसे फुल-पत्ती, पशु-पक्षी, मानव आकृतियाँ ये साडियाँ हस्तकरघा से तैयार की जाती थी जिसकी बार्डर एवं पल्लू पर उत्कृष्ट नमूने बने होते थे। बालूचर की साडियों मे मुगलकाल का प्रभाव भी झलकता था, जैसे फूल सूँघती बेगम, हुक्का पीते सामंत, फारसी-ईरानी परिधानों मे घोड़े पर सवार सामंत, नृत्य करती मानव आकृति इत्यादि।

५. पटोला : काठियावाड एवं गुजरात में निर्मित साडियाँ पटोला कहलाती थी। कठियावाड के निकट 'पट्टन' नामक स्थान को ही पटोला का जन्म स्थान माना जाता है। गुजराती शादीयों मे आज भी पटोला साडी पहनी जाती है। आजकल पटोला वस्त्रो का निर्माण भारत के अन्य स्थानों जैसे - सूरत, मुंबई, अहमदाबाद एवं उड़ीसा में भी होने लगा है। सिल्क के धागों से निर्मित होती है।

सिल्क की बनी यह साडीयों के ताने और बाने को पहले रंगो से रंग दिया जाता था। फिर छाव मे सुखाकर बुनकर नमूने के अनुसार धागे को क्रम से व्यवस्थित करते थे और अत्यंत सावधानीपूर्वक वस्त्र की बुनाई की जाती थी। पटोला वस्त्र मे मुख्य रूप से परम्परागत नमूने ही बनाये जाते जैसे - नृत्य करती स्त्रियाँ, फूल-पत्तियाँ, टोकरी, हाथी, घोडा, डायमण्ड पक्षी इत्यादि।

६. बाँधनी : प्राचीन समय से ही बांधनी की साड़ियाँ, चुनरी ओढ़नी, चादरे इत्यादी काफी प्रसिध्द है। राजस्थान ही लोकप्रिय 'बांधनी' की साड़ियाँ एवं 'चुनरी' काफी लोकप्रिय एवं प्रसिध्द है। बांधनी की साडियाँ शादी-विवाह के अवसरों पर अत्याधिक उल्लास व उत्साह के साथ पहनी जाती है। बांधनी वस्त्र मोठडा, पंचरंगी, साफा, ओढ़नी, साडी विशेष रूप से प्रसिध्द है। बंधेज का कार्य मलमल, शिफोन लट्ठे, सूती एवं रेशमी वस्त्रों पर किया जाता है।

जोधपुर की फागणिया विशेष रूप से प्रसिध्द है। बंधेज का कार्य मलमल, शिफोन, लट्ठे, सूती एवं रेशमी वस्त्रों पर किया जाता है। बाँधनी की क्रिया चार पगो से होती है। १.लिखाई २. बंधाई ३. टिपाई ४. रंगाई।

७. ब्रोकेड : ब्रोकेड को 'कम ख्वाब' कहा जाता है। ब्रोकेड वस्त्र संपूर्ण रेशमी धागों से निर्मित होती है तथा सोने-चांदी के महीन तारों से डिझाईन बनायी जाती है। ब्रोकेड वस्त्र काफी बहुमूल्य होते थे। गुजरात मे सूरत, अहमदाबाद एवं बनारस ब्रोकेड वस्त्रों के निर्माण के लिए काफी प्रसिध्द थे। परन्तु आजकल इन वस्त्रों का निर्माण देश के अन्य भागों मे भी होने लगा है। ब्रोकेड वस्त्र देखने में अत्यन्त सुन्दर, आकर्षक, वैभवपूर्ण एवं अलौकिकता से परिपूर्ण लगता है।

८. पितांबर : पितांबर वस्त्र अत्यंत मौल्यवान होते थे। पुरा वस्त्र पिले रंग का होता है और किनार सोने के तारों से बनाते है। इसे धार्मिक अनुष्ठानो, पूजा-पाठ के शुभ अवसरों पर विशेषतः पुरूष पहनते है।

९. कलमदार : यह वस्त्र बाटिक छपाई का ही पुरातन रूप है। इसमें सूती वस्त्रो पर कलम से या फिर ब्रश से नमूने के भागो पर गरम मोम चढ़ाया जाता था, ताकी उस स्थान पर रंग ना चढे कलमदार को ''पालमपुरी'' भी कहते है। कलमदार वस्त्रों की पृष्ठभूमि हल्की गुलाबी होती थी। जिस पर लाल रंग से नमूने बनाये जाते थे। नमूने मे फूल-पत्तियाँ, पशु-पक्षी, मानव आकृतियाँ इत्यादी चित्रण किया जाता था। कलमदार वस्त्रों का उपयोग पूजा-पाठ एवं धार्मिक कार्यो पर विशेष रूप से होता है।

संदर्भ :

१. *बृन्दा सिंह - वस्त्र विज्ञान एवं परिधान*
२. *गीता शॉ, जायस शॉ - वस्त्रविज्ञान*
३. *निरजा यादव - वस्त्र विज्ञान एवं परिधान*
४. *M.K. Sing - Textile Management*
५. *विमला शर्मा - वस्त्र शिल्प विज्ञान*
६. *वैरागडे, अग्रवाल - वस्त्रशास्त्राची संकल्पना*

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

Knowledge Resonance

(A half yearly National Peer Reveiewed Research Journal)

Subscription Information		
	Annual	**Life Member**
Individual	Rs. 500/-	Rs. 2500/-
Institution	Rs. 1000/-	Rs. 5000/-
DD Should be drawn in favour of Principal, Dr. M.K. Umathe Arts, Science & Ramchandrarao Mokhare Commerce College, Nagupr.		

SUBSCRIPTION FORM

I wish to subscribe "Knowledge Resonance - A half yearly National Research Journal of Humanities, Commerce and Management" , for 1 year/ 2year/ life member.

A draft / cheque bearing No. ______________________ dated ______________ for Rs. ________drawn in favour of "The Principal, Dr. M.K. Umathe Arts, Sci. & R. Mokhare Com. College, Bhamti, Nagpur" is enclosed.

Subscription Details

1. Name : ____

2. Designation : ____

3. College / Institute : ____

____

4. Address : ____

____

____

5. Phone No. : ____

6. Email : ____

7. Journal to be sent to : ____

____

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

Call for Papers....

Knowledge Resonance - A half yearly national research jounal of humanities, commerece and management is published by Reserch Publication Commitee, Dr. M.K. Umathe Arts, Science and R. Mokhare Commerce College, Nagpur. The Research Journal has been registered and assigned ISSN 2231-1629 by the National Institute of Science, Communication and Information Resources (NISCAIR), New Delhi.

The Goal of this journal is to build reseach based qualitative skills among faculty members and make them available a platform to communicate and share their valuable insights in their chosen filed of study.

Paper based on application oriented research in the area of humanities, commerce and management are invited.

Guidelines for Papers :

1. Manuscripts sent for publication in this journal should not have been published or sent for publication elsewhere.
2. Research papers should be in Marathi, Hindi or English language.
3. The research paper should be restricted to minimum 1000 or maximum 3000 words
4. A4 size paper should be used for printing / typing
5. Printed matter in Marathi, Hindi or English Should be sent / submitted as per the package and font shown below.
   i. Package : MS - Word 2003 Or Pagemaker 6.5
   ii. Font : English Arial, Size 12 and Marathi - Krutidev 010, Size 16
6. Research paper should be sent / submitted in hard and soft copy
7. Research paper may be sent by Email on **knowledgeresonancengp@gmail.com**
8. All research papers submitted will be subjected to peer review. The decision of the editorial commitee will be final.
9. Research papers be sent on the following address.

   The Research Journal Publication Committee Dr. M.K. Umathe Arts, Science & R. Mokhare Commerece College, Bhamti, Ring Road, Nagpur - 440 022

Published by

Research Journal Publication Committee

Dr. M. K. Umathe Arts, Science & Ramchandrarao Mokhare Commerce College,
Bhamti, Ring Road, Nagpur-22 Phone No. 0712-2227062
E-mail: knowledgeresonancengp@gmail.com